

KOVÁSZ

TARTALOM

A „fejlődés” csapdájában	1
Kocsis Tamás: Tér és teljesség	5
Bryan G. Norton: Népesedés és fogyasztás	41
Boda Zsolt: Globális ökopolitika (könyvismertetés)	69
Ohnsorge-Szabó László: Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus (könyvismertetés)	75
Tim Kasser: Az anyagiasság súlyos ára (könyvismertetés)	79

KIADJA ÉS SZERKESZTI AZ ALTERN-CSOPORT

Főszerkesztő: Kocsis Tamás
Felelős kiadó: Kindler József

Kovász, IX. évfolyam, 1–4. szám, 2005. tavasz–tél

TARTALOM

A „fejlődés” csapdájában.....	
Kocsis Tamás: Tér és teljesség – Fenntarthatóság a területhasználatban és az építési tevékenységben	5
Bryan G. Norton: Népesedés és fogyasztás – Környezeti problémák a méret tükrében	41
Boda Zsolt: Globális ökológia (könyvismertetés)	69
Ohnsorge-Szabó László: Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus (könyvismertetés)	75
Tim Kasser: Az anyagiasság súlyos ára (könyvismertetés)	79
Altern-hírek.....	85

Az Altern-csoport alapító tagjai:

Baranyi Árpád, Dabóczi Kálmán, Kindler József és Kocsis Tamás

A folyóiratban megjelent írások teljes terjedelmükben megtalálhatók a <http://kovasz.uni-corvinus.hu> internetcímen. Internet-hozzáféréssel nem rendelkezők a folyóiratot az Altern-csoport postacímén rendelhetik meg: Budapesti Corvinus Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

A „fejlődés” csapdájában

Az Altern-csoporthoz köthető, legutóbbi számunk megjelenése óta történt események közül kiemelkedik Helen *Alford* OP és Michael *Naughton* magyarországi látogatása és előadása a Budapesti Corvinus Egyetemen (a Közgázon) 2005. május 10-én. A rendezvény sikeréhez több fontos, illetve a csoportéhoz hasonló gondolkodású magyarországi szervezet is hozzájárult, így például a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kara, a Domonkos Nővérek, a Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület és a Tisztább Termelés Magyarországi Központja.

Alford és Naughton *A vállalatok társadalmi felelőssége* című előadásukban szembeállították a vállalat hagyományos, a profitot előtérbe helyező neoklasszikus szemléletét a közjó emberi szempontokra ügyelő modelljével. A pöre kapitalizmust – azaz a tőke dominanciáját – védelmezők szerint a nyereség utáni önző hajsza társadalmi célt szolgál (Adam *Smith* láthatatlan kézről szóló elmélete alapján; lásd az *Economist* 2005. január 20-i számát is), holott, állítják az előadók – és a vállalatok társadalmi felelősségét hangoztatók – a piacok messze nem tökéletesek, a globális léptékben keletkező externáliák kezelésére egyetlen kormányzat sem képes, valamint maga *Smith* is erőteljesen bírálta a részvénytársaság intézményét. „*A felelősségtől és kockázatoktól való tökéletes mentesség* – írja *Smith* – *egy bizonyos összeghatáron felül sok embert arra ösztönöz, hogy kalandorkodjék a részvénytársaságokban, amit sosem kockáztatna meg egy korlátlan felelősségű vállalatnál.*” (*Smith: The Wealth of Nations*; V. könyv, 1. fejezet, III. rész – A témával kapcsolatban lásd még a *The Corporation* című, Magyarországon is bemutatott filmet.) Tehát még *Smith* szerint is csak akkor terem jó gyümölcsöt az önérdék, ha kicsiben, helyi szinten, helyi közösségben működik.

A kapitalizmus azért elégtelen struktúra, mert hiányzik belőle a morálitás, melyre építhetne. A morális alapelvek rendszerét *Menedzsment, ha számít a hit* című könyvünkben írták le az előadók. E rendszer két központi fogalma *a közjó* és *az ember mint személy*. E két elem megjelenítése a modern üzleti életben új, sőt forradalmi tett, annak ellenére (vagy talán éppen amiatt), hogy a múltban hosszú időn át kipróbált, erős hagyományokon alapuló elvekre épülnek.

Első cikkünkben az embert előtérbe helyező elképzelést a fenntarthatóság fényében vizsgáljuk. Az elemzés konkrét témája a területhasználat és az építési tevékenység, ugyanakkor általános következtetések levonására is alkalmas. Kiindulópontja a véges eltartóképességű természeti környezetben

megvalósítandó fenntarthatóság, melynek során figyelembe lehet, sőt kell venni az emberi teljességet, illetve a társadalom integritását (a közjót).

A tanulmány bemutatja a fenntarthatóságot célzó megközelítésmódok két, egymástól markánsan elkülönülő vonulatát: a – mai, *gazdaságkori* helyzet tükrében radikálisnak tekinthető – ökológiai gazdaságtant, illetve az elsősorban piaci megoldásokban gondolkodó környezetgazdaságtant. E két felfogás általános eltérései jól kirajzolódnak a területhasználat és az építési tevékenység értékelésében is. A cikkben szó esik város és vidék kapcsolatáról, a gazdasági szféra egészséges arányának kérdéséről (a természeti környezeten és a társadalmon belül), a méretgazdaságosságról, a fenntarthatatlanságot mintegy kikényszerítő strukturális adottságokról, a szerves építészet törekvéseiről, valamint szubszidiaritás és önkormányzás elvének kapcsolatáról.

A témák közül egyet kiemelve megállapítható: a migráció, illetve a turizmus napjaink fejlettnak nevezett térségeiben egyre inkább menekülésként fogható föl; az emberek mintegy menekülnek a „civilizáció”, a „fejlesztés” következményei elől. A folyamat során az utolsó élhető, *személyes formájú* helyeket is elfoglalják, letarolják és *áruformájúvá* alakítják, miáltal – a közjavak tragédiájához hasonlóan – alapvető értékek semmisülnek meg, többnyire visszafordíthatatlanul. A menekülés ugyanakkor arra is utal, hogy az emberekben igenis mélyen gyökerezik a romlatlanság, a nem-piaci iránti vágy, hiszen különben nem törekednének e helyekre látogatóba vagy végső letelepedőként. Erre az emberben mélyen rejlő beállítottságra kell alapozni, olyan stratégiával, amely a táj és az ember személyes formáját helyezi előtérbe. Az áruformájú, *homo oeconomicus*-lét nem az ember természetes és veleszületett sajátja, sokkal inkább következetes szocializációs nevelés (kondicionálás) következménye.

A következő tanulmány a környezeti fenntarthatóság egyik kényes kérdését, a népességszaporulatot vizsgálja. Bryan G. Norton (PhD, Georgia Tech School of Public Policy) szakít azzal a széles körben osztott nézettel, mely szerint a környezeti problémákért és a fenntarthatatlanságért az első számú felelős a harmadik világ népességszaporulata – hiszen ez maga is következmény. A népességnövekedés valódi oka a „fejlett” világ modern, növekedésorientált, versengő és gyökértelen (helytől független) gazdasági rendszerének gátlástalan terjeszkedése, amelynek következtében kiszorulnak, tönkremennek és elpusztulnak a tradicionális, közösségi szellemű, helyhez kötött rendszerek. Norton elemzése azért is figyelemre méltó, mert az emberi teljességet szem előtt tartó egyházak épp a népesedéssel kapcsolatos politika terén kerülnek különösen élesen szembe a zöld mozgalmak „felvilágosultabbjaival”.

Norton behatóan elemzi, milyen erkölcsi felelősség terheli a gazdag országok lakóit. A fejlett világ közvetetten – és olykor közvetlenül is – felelőssé tehető azért a „szegénység–népesedés–még nagyobb szegénység”

körforgásért, amely a demográfiai átmenet állapotában megrekedteket sújtja. A szegényebb társadalmak segítése a gazdagabbak erkölcsi kötelessége, mert az új – s alighanem fenntarthatatlan – gazdasági rendet ők erőltették rájuk. A segítségnyújtás módja azonban nem alapulhat ugyanazon a téves fölfogáson, amely a helyhez kötött és – rendszerint – fenntartható kultúrát a „fejlődés” jegyében lerombolta, illetve ma is pusztítja.

Norton szerint a károk különösen jól láthatók, ha azt vizsgáljuk, hogyan lehetetlenültek el bizonyos hagyományos életformák, hogyan veszték el az idő próbáját kiálló, adott környezethez kötődő életstratégiák. Az emberek annak lehetőségétől fosztattak meg, hogy fenntartsák az őket megkülönböztető, kulturális önazonosságukat jelentő többgenerációs intézményeket, ezek sajátos és helyi környezetbe ágyazott történelmével együtt. Vegyük észre: mindezt közelünkben, például az erdélyi közösségekben ma is tanulmányozhatjuk, számunkra ez térben és időben sokkal közelebbi, mint az amerikai indián kultúra pusztulása – s nem kevésbé fájdalmas! Jóllehet a népességszaporulat a modernizáció következtében itt már lecsökkent, a rendszer összességében mégsem válik fenntarthatóbbá, a környezet terhelése e közösségekben egy főre vetítve és összességében is nő.

A könyvismertetések sorát dr. Boda Zsolt *Globális ökolitika* című könyve kezdi, *Ohnsorge-Szabó* László (közgazdász és filozófus) tollából. A könyv közelítésmódját jól jellemzi, hogy a Brundtland-jelentéssel karriert befutó „fenntartható fejlődés”-fogalmat nem tartja új – s még kevésbé forradalmi – ökolitikai fejleménynek, hanem az általános „zöldülési” folyamat neoliberalizmussal való megfertőződésekként tekint rá.

Boda környezetpolitikai elemzése mindvégig globális szinten mozog, s e téren a legnagyobb reményeket a globális civil társadalom felbukkanásához és megerősödéséhez fűzi. E szféra nem kíván az állam és a gazdaság helyébe lépni, hanem új kulturális mintákat alkalmazva átfőmálja azokat, miközben maga is építkezik ezekből. A könyv globális nézőpontja ugyanakkor nem zárja ki, hogy a lokális szint is kellő hangsúlyt kapjon. A könyvből kiolvasható, nem sok értelmük van a globális problémák olyan „megoldásainak”, amelyek csak a válsághoz vezető globális tényezőkkel foglalkoznak, s nem reagálnak érzékenyen a nemzeti, regionális, települési és kulturális különbségekre.

Másodikként *Ohnsorge-Szabó* László *Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus* című könyvét dr. *Pethő* Bertalan (egyetemi tanár, filozófus és pszichiáter, Kodolányi János Főiskola, Budapesti Intézet, Posztmodernológiai Kutatóközpont) mutatja be. *Ohnsorge-Szabó* e könyve az ökológiai gazdaságtan által hozott paradigmaváltást az újkori közgazdaságtan – a neoklasszikus főáram – legbefolyásosabb változataival szembeviseli. Mindeközben a gazdaságtant nemcsak a régóta elhanyagolt és általában mellőzött létkérdés felvetésével értelmezi, hanem a „létezés” és a „lét” sürgetően időszzerű felülvizsgálatát egyenesen módszertani alappá teszi. Mindez lehetet-

len volna a szó legjobb értelmében vett interdiszciplináris tudományosság alkalmazása nélkül, s e téren a könyv szintén „jól teljesít”.

Végül Tim Kasser (PhD, pszichológus, Knox College, Galesburg, Illinois) *Az anyagiasság súlyos ára* című könyvéről V. Komlósi Annamária (PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszék) ír. (Az ismertető a Kasser-könyv magyar kiadásának szerkesztői utószava, amelyet lapszámunk szerkesztve közöl.) Az anyagi célok túlsúlyba kerültek, írja Kasser, s ez komoly problémát okoz egyénnek is, társadalomnak is, ugyanis „*amikor a külsőleges értékek kerülnek túlsúlyba, akkor a belülről fakadó emberi szükségletek, a bensőséges emberi kapcsolatok, a közösség iránti elköteleződés és a személyes fejlődés szükségletei elcsökevényesednek*”. A lelki problémáért és életvezetési hibáért persze nem annyira az anyagi értékek túlsúlya a felelős, mint inkább a belülről fakadó szükségletek elcsökevényesedése, illetve kielégíthetlensége. Tim Kasser 2005. november 30-án – az Altem-csoport meghívására – a Budapesti Corvinus Egyetem is vendégül látta. Az egyetemen tartott előadásában Kasser kitért a reklámok feltartóztatatlan benyomulására életünk legintimebb szféráiba, a materializmus erősödésének pszichológiai, társadalmi és ökológiai következményeire, valamint az önkéntes egyszerűség Egyesült Államokban felbukkant mozgalmára.

Úgy tűnik tehát, több szempontból is a „fejlődés” tévútján menetel a világ, önmagát jobb esetben zsákutcába, rosszabb esetben szakadék felé kormányozva. Szívből kívánjuk, hogy a közelgő karácsony a maga tisztaságában mutasson föl mindnyájunk számára egy megbízható és időtálló megoldást kínáló utat, amelyen járva az emberi teljesség és boldogság mélyebb értelméhez juthatunk.

KOCSIS TAMÁS

Kocsis Tamás

Tér és teljesség

Fenntarthatóság a területhasználatban és az építési tevékenységben*

A cikk a fenntarthatóság témakörét a területhasználatra és az építési tevékenységre fókuszálva járja körül. Noha kész receptekkel nem szolgál, természet, társadalom és gazdaság egészlátó (integrált) szemlélete alapján néhány radikális, normalitást célzó – főként ökológiai gazdaságtani – szempontot fogalmaz meg, amelyekkel egy fenntarthatóbb rendszert alakíthatunk ki. Mivel az írást a fenntarthatóság kérdésköre ihlette, a természeti környezettel kapcsolatos megfontolások a kidolgozottabbak, s csak esetlegesen (ám elválaszthatatlanul) kapcsolódnak hozzájuk a társadalmi vonatkozások. A tanulmányból mindenestre – implicit módon – így is kitűnik, hogy a fenntarthatóság eszméje (amely elsősorban a természeti korlátokból fakad) nem mond ellent a társadalmi-emberi kiteljesedésnek, azaz a közjónak, ha az embert és a társadalmat a maga teljességében szemléljük, s nem valamilyen torz és leegyszerűsítő (például a *homo oeconomicus*) ideológia alapján. A cikkben a radikális javaslatokat kevésbé radikális – környezetgazdasági – nézetek ellenpontozzák, mintegy érzékeltetve a problémakör és a megközelítésmódok rendkívüli összetettségét.

A fenntarthatóság elveinek érdemi, s nem félrevezető tárgyalása természet, társadalom és gazdaság integrált szemléletét követeli meg. E teljességre törekvő szemléletet kívánom érvényesíteni a területhasználat és az építési tevékenység tárgyalásakor is, ezért az alábbiakban egymástól látszólag távol álló megfontolások (például vidékfejlesztés, termodinamika és szubszidiaritás) kerülnek egymás mellé, ám ez a fenti igényből fakadóan elkerülhetetlen. Természet, társadalom és gazdaság egészséges viszonya leginkább úgy ragadható meg, hogy a *természetnek* mint legátfogóbb rendszernek alrendszere a *társadalom*, a társadalomnak viszont alrendszere a *gazdaság*, s ezek egymásba ágyazódnak (lásd az ábrát a 9. oldalon). Tanulmányom erről az alapról közelít a témához, s ennek következetes alkalmazásából olyan radikalizmus fakad, ami messze túlszárnyalja egyes zöldmozgalmak vélt radikalizmusát.

A csak környezeti szempontokat szem előtt tartó „zöld javaslatok” radikálisnak tűnhetnek ugyan, ámde a társadalmi-emberi vonatkozások figyelmen kívül hagyása miatt még a fenntarthatóságot is gyakran inkább gátolják, mintsem elősegítik. Lehet például a szabadság és a környezeti fenntarthatóság jegyében kábítószert nyújtani a teljesség hiányában szenvedőnek,

* A tanulmány egy korábbi, előzetes változata *A fenntartható fejlődés fogalmának hazai értelmezése és ágazati koncepciói* című tanulmánykötetben jelent meg (Kerekes Sándor – Kiss Károly [szerk.], Budapesti Corvinus Egyetem, 2005, kézirat). A fenti kötet a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium megbízásából készült. Hasznos észrevételeikért köszönet jár dr. Baranyi Árpádnak, dr. Dabóczi Kálmánnak és dr. Kiss Károlynak.

hiszen az „szemlélődővé tesz” (a kábulatban révedező addig sem fogyaszt), vagy vonzóvá tehetjük gyermekeink számára „a homoszexuális családmodellt” (két férfi vagy két nő aligha nemz újabb fogyasztókat). E – zöld körökben is gyakran előforduló vagy legalábbis kevésbé kifogásolt – törekvések azonban ugyanarra a „felvilágosult ateizmusra” épülnek, melyre a Földet felfaló fogyasztói társadalom is, így a kitűzésre érdemes céllal, *a természet és az ember harmóniáján nyugvó fenntarthatósággal* pontosan ellentétesek.¹ Tanulmányomban a területhasználat és az építési tevékenység témaköréből számos érvet hozok fel ennek az állításnak az alátámasztására.

A fenntarthatóság nem öncél, nem árt tehát azt is megvizsgálni, mit kívánunk fenntartani, s milyen formában. Ugyanígy a radikalizmus sem öncél (maga a szó a latin *radix*, azaz gyökér szóból ered), jóllehet az itt bemutatott integrált modell következtetései modern berendezkedésünk híveit minden bizonnyal megbotránkoztatják. A leegyszerűsítő – ám a lényegét éppen ezért jól érzékeltető – modell ugyanakkor találkozik a józan ész elvárásaival is, amint azt számos egyetemi szemináriumi csoportomban is megtapasztalhattam. Téves radikalizmus helyett talán a normalitásra törekvés a helyes célkitűzés – ami pillanatnyilag, sajnos, radikálisnak hat. Az ember a természeti és a társadalmi rendszer kulcsa, s cselekedeteit át kell hassa e leíró modell tényszerű tudomásulvétele – ugyanakkor hatalmában áll föllázadni, s a feje tetejére állítani az egész rendszert, ám ez természetéből fakadóan csakis átmeneti, azaz fenntarthatatlan stratégia lehet.

Ebből ered egyik fő tézisem, miszerint a legszűkebb alrendszer, a gazdaság, az utóbbi néhány évszázadban – az ember közreműködésével – mintegy önálló életre kelt, s napjainkban már-már a másik két szféra (természet és társadalom) teljes bekebelezésével fenyeget. Nézetem szerint globális fenntarthatósági problémáink zöme visszavezethető erre az alapotívumra, még akkor is, ha önpusztító gazdálkodásra, helyi léptékben, nagyon régi történelmi példák is felhozhatók.

John F. *Kavanaugh* (2003) nyomán a gazdaság uralta helyzetre, mint valami megromlott létállapotra, *áruformaként* hivatkozom; szemben a *személyes formával*, amely az általam bemutatott modellben rejlő normalitásra, természetes létállapotra utal. Utóbbiban ember és gazdaság megtalálja teremtett helyét a teljes rendszeren belül, s egymással is megfelelő a viszonyuk. Ilyen helyzetben a fenntarthatóság mint probléma föl sem merül, ezért az ez irányú törekvés az elképzelhető legjobb fenntarthatósági politika. Meglehet, e tanulmányban sokat használom az áruforma és a személyes forma fogalmait, ezek azonban első közelítésként megfelelő és megke-

¹ Persze a kábítószerezés és az abortusz szabadságának, valamint a homoszexualitás erkölcsi megkérdőjelezhetetlenségének követelése általában ún. emberjogi, s nem környezetvédelmi kontextusban történik. Ez a „felvilágosult” alapon való érvelés azonban az emberjogi, illetve a zöld mozgalmárokat a civil/politikai cselekvés színterén is gyakran közös táborkba tereli.

rülhetetlen címkék. A konkrét részterületek alaposabb vizsgálatakor persze meg kell haladni ezt a leegyszerűsítő fekete-fehér megközelítést (dichotómiát), ám egy ilyen mélységű elemzés e tanulmány kereteit szétfeszítené.

Alapfölgófogásom egybecseng a *Lányi András* (2002) által *ökológiai politikának* nevezett elgondolással, amely oly módon konzervatív (megőrző) szellemiségű, hogy nem gyömszölhető be a politikai jobb és bal skatulyáinak egyikébe sem. Az úgynevezett zöld mozgalmakat érintő bíráló megjegyzéseim nem annyira erre, mint inkább azokra az áramlatokra vonatkoznak, amelyek javaslataik megtételekor figyelmen kívül hagyják az emberi teljességet és a társadalom fenntarthatósági szempontjait, s ezért kifejezetten emberellenesek. Sajnos, számomra úgy tűnik, világszinten az efféle zöldek vannak túlsúlyban, vagy legalábbis ők kerülnek gyakrabban az ember szeme elé, s az ő hangjuk a lehangosabb – miközben Magyarországon talán valamivel kedvezőbb a helyzet.

A fenntarthatóság általános szempontjai

Egy zárt, véges rendszerben nem lehetséges egy alrendszer végtelen fizikai növekedése, így a teljes földi bioszférán belül az ember által létrehozott társadalmi-gazdasági alrendszer sem növekedhet a végtelenségig. Sőt, a természetes és az ember által létrehozott mesterséges tényezők földi aránya sem lényegtelen: ügyelni kell arra, hogy a művi elemek aránya ne lépje túl a bioszféra egészséges működését biztosító határt.²

Az ökológusok számára ma már köztudott, hogy a földi élet fenntartása szempontjából a bioszféra egészséges kulcsfontosságú. Az élő természet számos helyettesíthetetlen közvetlen és közvetett szolgáltatást nyújt az emberek számára (lásd *Gonczi [2004]*), s ahhoz, hogy ezek hosszú távon, unokáink számára is hozzáférhetőek legyenek, feltétlenül kerülnünk kell a pusztítását. A megőrzés több szempontból is értelmezhető, így például nem mindegy, hogy a földfelszín mekkora hányadán működhet többé-kevésbé akadálytalanul a bioszféra, s az élő folyamatok egyik legfontosabbika, a fotoszintézis. Ezt nagymértékben befolyásolja az, hogy az utóbbi évtizedekben világszerte felgyorsuló emberi területfoglalás (korábban sosem volt utak, parkolók, városrészek, lakóparkok, bevásárló központok, ipari területek építése) milyen mértékű. A bioszféra működését a fotoszintézisre alkalmas terület csökkenése közvetlenül is befolyásolja, míg maga az építési tevékenység (hogy miféle épületeket, építményeket hozunk létre a tájban) közvetett hatású. E közvetett hatás elsősorban az épület használatából,

² *Vida Gábor* könyvéből (2001) kiderül, hogy az emberiség a Föld teljes felszínének 50%-át átalakította. A maradék 50% zöme sivatag és sarkvidéki terület, amelyeknek csekély a szerepük a bioszféra működésében. Európában az „érintetlen” területek aránya 10%, Magyarországon 8% (12–13. o.), vagy másképpen: természetes területeink több mint 90%-át már átalakítottuk. Ugyanakkor az átalakítás adott formája nem közömbös a fenntarthatóság szempontjából.

illetve az épületek elrendezéséből fakadó energiaigényben mutatkozik meg, de az emberi-esztétikai szempontokról sem szabad megfeledkeznünk.

Ugyanakkor hiba volna a fenntarthatósághoz kizárólag ökológiai-termesztudományos alapon közelíteni. Hogy az embert a bioszféra részeként milyen hatások érik, s hogy ennek következtében mivé lesz, a természetes és épített környezetén is múlik. A fenntarthatóság szempontjából nem mindegy, hogy az ember milyen mértékben válik a neoklasszikus közgazdaságtan által leírt *homo oeconomicus*-szá, aki anyagi hasznai maximálását tekinti elsőrendű céljának, illetve lesz test és lélek kiegyensúlyozott együttese, aki ebből fakadó valós szükségleteinek kielégítésére vágyik. Bizonyos struktúrák inkább a *homo oeconomicus*-szá válást erősítik, amelyben az emberek mintegy atomizálódott egyénekként léteznek, s anyagi fogyasztásuk és terjeszkedésük révén fokozatosan felélik az őket eltető bioszférát; míg más struktúrák inkább a fenntartható, a bioszférával és önmagukkal harmóniában élni tudó emberközösségeket erősítik.

A fenti fenntarthatósági megfontolások fényében a területfejlesztéshez és az építési tevékenységhez különféleképpen közelíthetünk. E lehetőségek viszonylag jól besorolhatók radikális és kevésbé radikális címkék alá. E tanulmány a témához kapcsolódó javaslatok, törekvések ismertetésekor általában azok radikalizmusára is utal. A kifejtés során a bemutatott integrált modell valódi radikalizmusához (normalitásához) képest helyezem el a kevésbé radikális (kompromisszumos) elképzeléseket.

Noha természet, társadalom és gazdaság következetesen egységes (integrált) szemlélete valódi radikalizmushoz és fenntartható állásponhoz vezet, a kevésbé radikális nézeteknek is van létjogosultságuk. A kevésbé radikális javaslatok gyakran azzal az előnnyel kecsegtetnek, hogy viszonylag könnyen, a rendszer fölforgatása nélkül is átültethetők egy mára amúgy teljes mértékben fenntarthatatlanná vált társadalmi-gazdasági struktúrába. A tűzoltó szerepét tölthetik be, ami azonban nem jelenti azt, hogy a lángok kihunyásával kényelmesen hátradőlhetünk: a parázs továbbra is izzik. Időt azonban nyerhetünk így egy nagyobb léptékű, hosszabb távon is fenntartható struktúra kialakításához.

Kiindulópontunk tehát természet, társadalom és gazdaság hármasság (lásd az ábrát). A legtágabb rendszer a természet (bioszféra), ezen belül egy kisebb alrendszer a társadalom, amely nem terjeszkedhet a teljes bioszféra bizonyos hányadán túl. Ugyanez áll társadalom és gazdaság viszonyára: a gazdaság nem kebelezheti be teljes egészében a társadalmat, ám ha ez mégis megtörténne, akkor ennek a bioszféra (és a fenntarthatóság) is kárát látja. A tapasztalat azt mutatja, a gazdaság nem áll meg a társadalom határánál, s igényt tart a teljes rendszer befolyásolására. A terület-használatot és az építési tevékenységet illető kérdéseket e három szféra áttekintésével vizsgálom, s ezek egymáshoz való viszonyáról is szót ejtek.

TERMÉSZET

TÁRSADALOM

GAZDASÁG

Az elemzést régi-új identitásunk, az Európai Unió kapcsán kezdem, megvizsgálva két, témába vágó uniós dokumentumot.

A vidék funkciói – város és vidék kapcsolata

Hazánk uniós csatlakozása után végképp számot kell vetni az európai fejleményekkel. Noha témánk nem szorítható az úgynevezett vidékfejlesztésre, hiszen város és vidék együttes szemlélete fontos, mégis érdemes a vidékfejlesztésből kiindulni, mert az itteni igények a városokra vonatkozó törekvésekkel sem lehetnek ellentétesek. A vidékfejlesztés terén az Unióban előremutató folyamatok is megindultak,³ erre utal például a Cork-i Deklaráció (1996) és az Európa Tanács által elfogadott Vidéki Térségek Európa Kartája (1995). Utóbbi dokumentum *vidéki térségek funkcióit* illető ajánlásai jól tükrözik hármas tagolásunkat.⁴

Ökológiai funkciók. Ezek a funkciók elsősorban az egészséges élet természetes alapjainak (föld, víz, levegő) védelméhez, a tájak sokszínűségének, a tájjellegnek a megőrzéséhez, a biológiai sokszínűség (biodiverzitás), az erdő és más élőhelyek megóvásához, általában az ökológiai rendszerek védelméhez kötődnek.

Társadalmi (közösségi) és kulturális funkciók. Ezek a funkciók az évszázadok során a vidéki életformához szorosan kapcsolódó közösségi és kulturális értékek megtartásában, a falusi közösségekben megtestesülő értékek megőrzésében nyilvánulnak meg.

Gazdasági (termelési) funkciók. Magukban foglalják kiemelten a mező- és erdőgazdálkodást, a halászatot, a megújuló természeti erőforrások fön-

³ A Jávor Károllyal, a VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság munkatársával 2005 februárjában folytatott beszélgetés alapján. Fontos fejlemény még az Európai Ökoszociális Fórum létrejötte, amely társadalmi lobbiszervezetként segíti az Európai Bizottságot előremutató agrárpolitikák kidolgozásában.

⁴ A <http://agrarkamara.bekescsaba.hu/gtars/vii9/1114.html> honlap alapján (2005. november 26-i állapot szerint).

tartható hasznosítását, a falusi turizmus–üdülés–rekreáció alapjainak hasznosítását és a vidéki térségekben működő termelő és szolgáltató szervezetek működését.

A funkciók e példamutató csoportosítását tekintve aligha kell sok kreativitás ahhoz, hogy városi, urbanizálódott térségekre is értelmezzük őket, s még inkább: város és vidék kapcsolatára. Így például a városokban is szükséges az egészséges élet természetes alapjainak védelme, város és vidék kapcsolatát is át kell hatnia e szempontnak. A városokban is nagy szükség lenne a sajátos (és nem univerzális-globális) közösségi és kulturális értékek megőrzésére (vagy újjáélesztésére), még ha ezek más jellegűek is, mint a falusi közösségekéi. Végül, a város is rendelkezik gazdasági funkciókkal, napjainkban azonban aligha ezek megőrzésén, védelmén kell fáradoznunk, hanem azon, hogy e gazdasági funkció ne nyerjen aránytalanul nagy teret az összes többi rovására.

Ugyanakkor kár lenne hallgatnunk arról a mára már nyilvánvalóvá vált tényről, hogy modern (nagy)városaink egyre távolabb kerülnek attól, hogy működésüket, berendezkedésüket hosszú távon, ökológiai és társadalmi értelemben, fenntarthatónak lehessen nevezni.⁵ Épp ezért aggasztó, hogy a városok terjeszkedése miatt a fenntarthatóbb vidéki létforma eltűnőben van. S e terjeszkedés nem csupán a városok területének növekedésével, hanem életformabeli változással is jár, hiszen falvaink infrastrukturálisan és az ottani életmódot tekintve egyre inkább városiasodnak – ami többnyire elszakadás, elidegenedés is egyben a rendszert eltető természeti környezettől, s fenntarthatatlan életformához vezet.

A Cork-i Deklaráció a vidékfejlesztéssel kapcsolatban így fogalmaz: szükséges „*az elvándorlás megelőzése, a szegénység elleni küzdelem, a munkahelyteremtés serkentése, az esélyegyenlőség kialakítása, valamint az egészség, a biztonság, a személyiségfejlődés, a pihenés és a vidéki jólét területén megfelelés a növekvő minőségi igényeknek. A vidéki környezet-minőség megóvásának és javításának szükségességét a Közösség minden vidékfejlesztést célzó politikájában szem előtt kell tartani*”. Az integrált megközelítés alapján ezzel egyet is érthetünk. Ugyanakkor a folytatás némi óvatosságra int: „*Az állami kiadások igazságosabb elosztására van szükség a vidék és a városok között az infrastrukturális beruházások, az oktatás, az egészségügy és a távközlési szolgáltatások területén. A rendelkezésre álló források növekvő hányadát kell a vidékfejlesztés és a környezeti célok megvalósítására fordítani*.”⁶ A deklaráció ezen kitétele azonban könnyen úgy értelmezhető (félreértelmezhető?), hogy az Európai Unió és a fejlesztők többsége vidékfejlesztésen és esélyegyenlőség-teremtésen még mindig

⁵ Lásd például Tombácz Endre írását *A modern nagyváros, mint a fenntartható fejlődés koncentrált kudarca* címmel (2002).

⁶ A Cork-i Deklaráció szövege magyarul és angolul egyaránt olvasható a <http://www.celodin.hu/read.php?lang=hu&pid=867> weblapon (2005. november 26-i állapot szerint).

inkább azt érti, hogy a vidéket a városi lehetőségek és kényelem szintjére kell „fölfeljeszteni”. Eszerint a vidék (vagy bármely terület) fejlesztése alapvetően pénzkérdés, a problémák gazdasági alapon megoldhatók, sőt: ilyen alapon kell megoldani őket.

Az, hogy helyes-e ez a szemlélet, attól függ, mit tartunk elérendő cél-
nak, milyen jövőkép lebeg a szemünk előtt. Mindez pedig ember- és társadalomképünk függvénye: így például emberhez méltatlannak tartjuk-e a lebetonozott út, a harminc percen belül elérhető gyorsforgalmi út, a közterületek éjszaka is nappali világossága, a vezetékes gáz, víz vagy csatorna nélküli életet. Mindezek ugyanis anyagi, így környezetet terhelő és – széles körben megvalósítva, nélkülözhetetlen emberi alapszükségletnek kikiáltva – fenntarthatatlan célkitűzések. Ha ezek az emberi lét lényegéhez tartoznak, akkor igazat kell adnunk a zöldek legszélsőségesebbjeinek: az élő bolygónkra mért legnagyobb csapás maga az ember. Meggyőződésem szerint ez nem így van, s e „fejlesztések” kívánatossága nemcsak a teljesség, hanem még gazdasági alapon is gyakran megkérdőjelezhető (vö. Kerekes [2002]). Egyelőre azonban térjünk vissza három szféránk fenntarthatósági szempontjainak vizsgálatához.

Fenntarthatóság a természeti környezetben – A termodinamika tanulságai

A természettudomány régről ismeri a termodinamikai összefüggéseket, melyek a társadalomtudományok számára is megfontolandók, különösen a fenntarthatóságot és a környezetügyet illetően.⁷ A termodinamikában az entrópia a rendezetlenség mértéke, amely egy zárt rendszerben, külső beavatkozás nélkül, folyamatosan nő (egyre nagyobb lesz a rendezetlenség, egyre használhatatlanabb/értéktelenebb lesz a rendszer az ember szempontjából is). A rendszer entrópiája csökkenthető, ám ehhez külön erőfeszítésre (azaz energiabevitelre) van szükség, ami a tágabb rendszerben törvényszerűen növeli a rendezetlenséget. A teljes földi bioszféra anyagi értelemben zárt rendszernek tekinthető, s az energia beérkezési üteme is állandó: ezen adottságokon belül kell gazdálkodnunk, „ameddig a takarónk ér”.

Amikor tehát az ember a maga szempontjai szerint formálja környezetét, akkor egy szűkebb rendszerben „szembeszáll” az entrópia törvényével és nagyobb rendezettséget (kényelmet) hoz létre magának. Ám idővel az épület lepusztul, az út elporlad, a csövek szétruhadnak, a szántóföld elgazsodzik (nő az entrópiájuk e mesterségesen roppantul rendezett rendszereknek) – hacsak mindezeket a folyamatokat külön külső erőfeszítéssel (karbantartással) meg nem előzzük. A világegyetem páratlan csodája az élet, s ennek alapja a fotoszintézis: az egyetlen természetes, entrópiát csökkentő folyamat (ami persze magát az entrópia-törvényt nem sérti: mindegyre a zöld

⁷ A termodinamika gazdasági jelentőségéről lásd például Georgescu-Roegen (2002).

növények a kívülről érkező napenergia segítségével képesek). Az emberi élet is ezen alapul, ezért emberi-társadalmi „fejlődésünk” nem hagyhatja figyelmen kívül e csodálatos folyamatot, a fotoszintetizáló ökoszisztémák szempontjait. Egy virágos rét, egy természetes erdő entrópiája rendkívül alacsony (rendezettsége hallatlanul magas) egy élettelen holdbéli tájhoz vagy egy rendezetlen hulladéklerakóhoz képest. S a bioszféra e rendezettségét évmilliárdokig képes fenntartani – ha hagyják! Persze egy monokultúrás szántó, egy áruval megrakott bevásárlóközpont a lebetonozott parkolójával, vagy egy fűtött (vagy hűtött) irodaház az előzőeknél is rendezettebb. Ám mindez folyamatos energiabevitel (erőfeszítés) nélkül⁸ idővel az enyészeté lenne.

E természettudományos törvényszerűség semmilyen technikai trükkel sem kerülhető meg: minden ilyen beavatkozással óhatatlanul növekszik valahol máshol, de még zárt és véges földi rendszerünkön *belül* a rendezetlenség. Bizonyos mértékű környezetformálás természetesen elfogadható, belefér, s el is viseli a környezetünk, egy bizonyos szinten túl azonban földi életfenntartó rendszerünknek már *visszafordíthatatlan* károsodását okozhatja. Az embernek küldetése van környezetete formálására, mindaddig, amíg ezt felelős gondnoksággal teszi. Ezt a területfejlesztés és az építési tevékenység során is szem előtt kell tartanunk: mikéntjét és mennyiségét (volumenét) e szempontok figyelembevételével kellene meghatároznunk. Minden egyes közösségi beruházásnál, de sokszor személyes szinten is arról kell döntenünk, elegendő-e számunkra az élő bolygónk által eleve nyújtott rendezettség (ez bizonyosan fenntartható), vagy ennél is nagyobbra van szükségünk (kockáztatva ezzel a fenntarthatóságot). E szempont alkalmazása, persze, meglehetősen radikális következményekkel jár a ma uralkodó gyakorlatra nézve, s alapjaiban forgatja föl a fejlődésről és a fejlesztésről alkotott szokványos elképzeléseket.

Fenntarthatóság a társadalomban – A lokalizmus tanulságai

Manapság radikálisnak hat, ámde igaz: ember mivoltunk *újrafelfedezése* szükséges. Persze ha pusztán magában vizsgáljuk a társadalmat, s nem veszünk tudomást az ökológiai korlátokról, akkor akár egy alapvetően versengő, önző, anyagias berendezkedés is vég nélkül fenntartható lehetne, még ha az ebben zajló élet sokak számára egyáltalán nem volna kellemes. Mi mégis egy önmagával is harmóniában élő társadalom mellett érvelünk, amely nem állhat az uralkodó közgazdaságtan homo oeconomicusából. Ahhoz is ismernünk kell magunkat és szükségleteinket, hogy a területhasználatot és az építési tevékenységet illetően érvényes és fenntarthatóságot szolgáló javaslatokat tehesünk. A társadalmi fenntarthatóság ugyanis értel-

⁸ Hogy honnan származik az ehhez szükséges energia, szintén nem lebecsülendő fenntarthatósági kérdés, a részletes kifejtés azonban külön tanulmányt igényelne.

mezzetetlen a természeti környezet fenntarthatóságának figyelembevétele nélkül. Vajon fenntartható-e egy végletekig individualizálódott, azaz atomjaira hullott társadalom, amely nem egymásra utalt személyek közösségéből, hanem egymással vetélkedő egyének halmazából áll? Mindezek – és a fenntarthatósággal foglalkozó szakirodalom – fényében megállapítható, hogy társadalmi szinten az ökolocalizmus elveit kell érvényesíteni (Curtis [2002]), s jól használhatók e területen az önkéntes egyszerűség alapértékei is.⁹ Nézetünk szerint a társadalmi fenntarthatósághoz szükséges az is, hogy a társadalom jórészt *teljes emberekből* álljon, olyan személyekből, akik ép és erős társas, kulturális, természeti és vallási gyökerekkel rendelkeznek (Kocsis [2002]), ami egyben a természeti fenntarthatóságnak is előfeltétele.

Fenntarthatóság a gazdaságban – A józan ész tanulságai

A mai közbeszéd fenntarthatóság alatt elsősorban a gazdasági fenntarthatóságot érti, olyan *növekedési* pályára állásról beszél, amelyen vég nélkül haladhatunk, azaz nem lesz túlzott az infláció, a munkanélküliség, a jövedelmi egyenlőtlenség, miközben folyamatos az anyagi növekedés, az emberek anyagi gyarapodása. A társadalom és a természet fenntarthatóságával kapcsolatos megfontolásokat mindez teljes mértékben nélkülözi, így válik lehetővé például a *fenntartható növekedés* melletti érvelés, ami véges földi rendszerünkön belül képtelenség (vö. Daly [2001]). A teljes rendszert szem előtt tartva nyilvánvaló, hogy a gazdasági tevékenység fenntarthatóságának kereteit a társadalom és a természeti környezet fenntarthatósága határozza meg (s nem fordítva). Ez, persze, ismét olyan megállapítás, amely radikális következményekkel jár. Kevésbé radikális alapról a napjainkat eluraló gazdasági rendszer valamelyest fenntarthatóbb irányba „pofozgatása” lehet cél. Ezt fentebb tűzoltásnak neveztük, s később azt is bemutatjuk, hogy az úgynevezett környezetgazdaságtan milyen javaslatokat tesz ezen alapon.

A természeti, a társadalmi és a gazdasági szféra kapcsolata a fenntarthatóság szempontjából

A természet és a társadalom fenntarthatósága közötti kapcsolat;

A társadalom egészséges arányának kérdése a természeti környezetben belül

E két szint kapcsolata az energia szempontjából jól megragadható. Így például a társadalom és a természet számára is jó, ha több ember lakik egy fedél alatt (egy nagycsalád vagy többgenerációs család), mert ez nemcsak az érintettek szocializálódását segíti elő, hanem energetikai szempontból is hasznos. Ugyanabban a fűtött szobában a „meleg” közjószág, senki nem

⁹ Az önkéntes egyszerűség alapértékei: anyagi egyszerűség, emberi lépték, önállóság, ökológiai tudatosság és a személyiség gyarapodása. Az önkéntes egyszerűségről bővebben lásd Kocsis (2002), 63–81. o.

tudja elvonni a másiktól (sőt!). Ha azonban e család atomizálódik, szétesik, s nem családdá, hanem emberek nagyobb területen szétszórt halmazává lesz, akkor több háztartást fognak fenntartani, s télen mindegyiket külön-külön kell fűteni. S természetesen nem csak a fűtési energia lényeges itt: a világítástól a közlekedési igényeken át a területfoglalásig és építkezésig az összes egyéb környezeti vonatkozásról is. Figyelemre méltó és fenntarthatatlan az a folyamat, ami Magyarországon (is) zajlik: a fogyatkozó létszámú lakosság egyre terjeszkedik, egyre nagyobb, korábban természetes (vagy legalábbis fotoszintézisre lehetőséget adó) területeket von el az élővilágtól, energiaigénye abszolút nagyságban kifejezve is nő. Ökológusok rámutatnak, hogy a teljes földi biomasszának (azaz az adott időszak alatt létrejövő növényi zöld tömegnek) aránytalanul nagy részét sajátította már ki az ember; de az emberiség állandó terjeszkedéséből, az életterek megszüntetéséből, illetve felszabdolásából származó csökkenő biomassza-termelés és fajkipusztulás szintén példátlan méreteket öltött.

A társadalom és a gazdaság fenntarthatósága közötti kapcsolat;

A gazdaság egészséges arányának kérdése a társadalmon belül

A társadalom fentiekben kimutatott túlzott burjánzása a bioszférában természetesen nem független a gazdaságtól, pontosabban a gazdaságnak, a gazdasági szemléletnek a társadalmon belül betöltött szerepétől. Még ha a társadalmi károktól eltekintünk is, a természeti környezet eltartóképességének végessége rá kell kényszerítsen, hogy tisztázzuk társadalom és gazdaság viszonyát. Ha ugyanis a gazdaság bekebelezi a társadalmat, s megszűnik vagy illegitimé válik minden gazdaságossági, hatékonysági, versenyképességi témán *kívüli* érvelés, akkor a folyamat a társadalom határainál aligha fog megállni: a gazdaság a természeti környezet teljes bekebelezésére is igényt tart.¹⁰ A folyamatra már ma is számos jel utal: ilyen a közjavak magántulajdonba adása és piacra terelése, hiszen a gazdasági érvelés szerint éppen az a baj velük, hogy nincs piaci áruk, nincs tulajdonosuk. E folyamatban végül minden és mindenki a piacon találja magát: növények, állatok, ökoszisztémák, tájak, és igen, maguk az emberek is. Az emberek árucikké, áruformájúvá válnak (szemben a személyes formával), ráadásul gondolkodásuk, világlátásuk, így döntéshozataluk is ilyenné válik. Ekkor a rövid távú anyagi hasznok mérlegelése első számú döntési kritériummá lesz, minden más szempont pedig másodrendűvé válik vagy teljesen figyelmen kívül marad.

¹⁰ A gazdasági szemlélet képviselői már most is úgy hiszik: a természet a gazdaság része, a természet szolgáltatásai a GDP néhány százalékában merülnek ki (Daly [2001]). A gazdaság társadalmon belüli túlbujánzásáról lásd *Polányi* Károly (2004) klasszikus elemzését is.

*A természet és a gazdaság fenntarthatósága közötti kapcsolat;
A gazdaság egészséges arányának kérdése a természetben*

A természet és a gazdaság viszonyát ma már rengeteg modell próbálja leírni. Ezek két nagyobb csoportba sorolhatók: egyik a már eddig is többször említett *környezetgazdaságtani* (kevésbé radikális) megközelítés, másik az *ökológiai közgazdaságtani* (radikális) megközelítés. (Mindkettőben megjelennek a társadalom mint köztes szféra szempontjai is, ám ennek mikéntje eltérő, ami jól jellemzi az adott irányzatot.) E felfogásrendszerek segítenek megérteni a területhasználatot és az építési tevékenységet illető kritikák és javaslatok hátterét.

A hagyományos, uralkodó neoklasszikus közgazdasági felfogás szülte a környezetgazdaságtan. A természeti környezetre (és a társadalomra) „gazdasági szemmel” tekint, a felmerülő problémákat piaci alapon kívánja orvosolni. Fölfogásában a természeti tőke helyettesíthető ember által létrehozott (termelt) tőkével, azaz mindaddig fenntartható a gazdálkodás, amíg az elpusztított természeti tőke helyett legalább azzal egyenértékű termelt tőkét hozunk létre. Így például fenntartható a földterület lebetonozása, autópályákkal és bevásárlóközpontokkal való szétszabdalása, ha az ez által elveszett természeti tőke értéke¹¹ kisebb az ily módon létrehozott javakénál. Minderre a szakirodalomban *gyenge* fenntarthatósági kritériumként hivatkoznak – talán nem véletlenül.¹²

A kevésbé radikális környezetgazdasági javaslatok gyakran valóban egy-egy természeti érték – legalább átmeneti – megmeneküléséhez vezethetnek. Ha például kellően hatalmas összeget rendelünk a parkolókkal, autópályákkal szétszabdalni tervezett ökoszisztémákhoz, a beépítésre ítélt, addig még (sz)ép természeti környezethez, akkor a költség-haszon elemzések jó eséllyel a nem cselekvést (a nem építkezést) fogják kihozni győztesnek – mivel a beruházás várható költsége nagyobb lesz, mint a haszna. Az áruformájú társadalom áruformájú politikusai és választói sajnos csak ezt a kevésbé radikális, gazdasági nyelvet értik, s a környezetgazdaságtan ezen a nyelven szól hozzájuk. Persze e kevésbé radikális álláspont is politikailag szélsőségesnek tetszhet, ha, mondjuk, azt állítjuk: a természetes formában megőrzött Zengő hegycsúcs értéke százmilliárd dollár, ezzel tesék még a kalkuláció költségoldalát megterhelni.

¹¹ E helyütt nincs módunk észlelni a természeti tőke pénzbeli értékelésének könyvtárnyi környezetgazdasági irodalmát. Arra azonban föl hívjuk a figyelmet, hogy már a pénzbeli értékelés ténye is arra utal, hogy a természeti tőkét helyettesíthetőnek tartjuk a termelt tőkével, illetve a természetet a gazdaság részeként fogjuk föl.

¹² A gyenge fenntarthatóságot általában – a később általunk is tárgyalt – erős fenntarthatósággal szembeállítva szokták tárgyalni. E fogalmakról jó tájékoztatást ad Neumayer (2003). Mivel Neumayer az uralkodó, neoklasszikus közgazdaságtan talajáról mutatja be a kérdést, ezért a teljesség kedvéért érdemes elolvasni Victor (2005) radikálisabb – ökológiai közgazdasági – alapról megfogalmazott könyvkritikáját is.

A környezetgazdaságtannal szemben az *erős* fenntarthatóság hívei (így az ökológiai közgazdászok is) a természeti tőke pótolhatatlanságát, termelt tőkével való alapvető helyettesíthetlenségét vallják. Persze bizonyos fokú helyettesíthetőségre föl lehet hozni néhány korlátozott érvényességű példát, ám az irányzat képviselői egészében véve megkérdőjelezik a gyenge fenntarthatóság szerinti gondolkodást. Népszerű egydimenziós – egyetlen számértékbe sűrített, ezért könnyen értelmezhető, de sok információt el is fedő – fenntarthatósági mutatójuk az *ökológiai lábnyom*, amely az emberi tevékenység környezeti hatását (a népesség, a fogyasztás és a technológiai színvonal együttes figyelembevételével) ökológiailag produktív területben határozza meg (lásd Wackernagel–Rees [2001]).

Nyilvánvaló, hogy közvetlenül befolyásolja az ökológiai lábnyomot a területhasználat és az ökológiailag produktív területek beépítése. Mindez a tevékenységhez felhasznált erőforrások révén nem pusztán *közvetetten* érezteti hatását, hanem a rendelkezésre álló produktív területek csökkentésével *közvetlenül* is. Fenntartható területhasználat nem alakítható ki egyre több és több új terület beépítésével, hiszen a rendelkezésre álló területek idővel elfogynak. Ám, amint az ökológusok rámutatnak, a bioszféra jóval előbb összeomlana, mielőtt az utolsó fát kivágnák, az utolsó mocsarat lecsapolnák és az utolsó gyepes területet lebetonoznák. A természet vészjelzései – többek között – a fajok történelmileg példátlan ütemű kihalása révén már most is jól érzékelhetők.

Az ökológiai lábnyom mint erős fenntarthatósági mutató igen jól használható a területhasználatról és a beépítésről szóló döntések *fenntarthatósági kritériumaként*. A neoklasszikus költség-haszon elemzés helyett (ami a természet pénzbeli értékelését is feltételezi) itt elég megvizsgálni azt, hogy a tervezett beruházás növeli-e magát az ökológiai lábnyomot, illetve csökkenti-e a rendelkezésre álló ökológiailag produktív területet (ugyanis elméletben ilyen területre helyezhető fel egy-egy lábnyom). Ha igen, akkor a beruházástól való tartózkodás mellett kell döntenünk, mivel a számítások szerint az emberi tevékenység már most is messze fenntarthatatlan bolygónkon, az országok lábnyomainak összessége nem fér rá Földünk felszínére.¹³ Ezen az alapon, a fenti példákkal élve, semmiképp sem fenntartható *újabb* földterületek lebetonozása, az ökoszisztémák autópályákkal és bevásárlóközpontokkal való *további* szétszabdálása, *új* zöldövezeti lakóparkok létrehozása. (Radikális, de ésszerű fölfogás ez.)

¹³ Ez nem azt jelenti, hogy a lábnyomok egymást többszörösen átfedik, s arról sincs szó, hogy máris itt a katasztrófa. Ideig-óráig ugyanis folytatható ilyen gyakorlat kimerülő erőforrásaink föllélésével, az azonban biztos, hogy mindez hosszú távon nem fenntartható. A számított lábnyomok túlnyúlása a földgolyó rendelkezésre álló területein a fenntarthatatlanság intő jele.

A kicsi szép? – A méretgazdaságosság kérdése

A teljességet szem előtt tartó gondolkodók körében jól ismert alapmű Ernst Schumacher *A kicsi szép* című könyve, amely társadalmi és környezeti szempontból egyaránt a kisléptékű, helyi gazdálkodás mellett teszi le a voksát – szemben a gigantikus, áttekinthetetlen termelési rendszerek ember- és természetellenességével. Nem gondolom, hogy a döntéshozók széles köre az 1970-es évek (a mű megjelenése) óta ezen a könyvön nőtt volna föl, sőt valószínűleg sosem hallottak róla, mégis úgy tűnik, mintha Schumacher üzenetét részben megszívlelték volna. Igen ám, de nem a termelési, hanem a fogyasztási oldalon!

A társadalom szövetének porlasztása mind ipari-technológiai, mind közgazdasági, mind ideológiai alapon módszeresen zajlik. Előbb a nagycsalád, majd maga a család hullott szét elemeire (a fejlettnek nevezett ipari országokban inkább, másutt egyelőre kevésbé), az emberek egyre inkább úgy élik le az életüket, hogy nem képesek (nem akarnak) másokkal tartós életszövetségre lépni. Divattá és ideává lett a szingli életforma.¹⁴ Amint korábban említettük, mindez magában is jelentősen növeli a fogyasztást, hiszen mindenki külön-külön fogyaszt, mindenkinek külön kell megteremtenie a saját komplett egzisztenciáját. Mindez még fogyatkozó népesség mellett is növeli az egy főre jutó fogyasztást, fut a gazdaság szekere, összességében és egy főre jutóan is növekszik a GDP. Ugyanakkor, mindezzel párhuzamosan, a környezeti terhelés drasztikusan növekszik ahhoz képest, mintha az emberek közösségi alapon, egymással megosztva használnák a számukra szükséges erőforrásokat. S itt még csak nem is valamiféle kommuna, hanem „csupán” a hagyományos család mellett érvelünk!

Maga a szociológia régtől fogva tisztában van a családi volumenhozadék jelenségével. Egy háztartásban az egy főre jutó jövedelmet például nem úgy szokás kiszámolni, hogy egy család összjövedelmét osztjuk a családtagok számával. A Központi Statisztikai Hivatal a háztartások jövedelmijóléti helyzetének vizsgálatakor az első felnőttöz 1-es, a többi felnőtt családtaghoz 0,75-ös súlyt rendel, míg az első gyerekekhez 0,65-ös, a másodikhoz 0,5-ös, minden továbbihoz 0,4-es súlyt.¹⁵ (A fenti súlyok ráadásul meglehetősen óvatos álláspontot tükröznek.) Nem nehéz észrevenni, hogy mindez a környezetterheléssel is szoros összefüggésben áll, mondjuk *ugyanaz* a 3-4 ember sokkal környezetterhelőbb 3-4 önálló háztartásként, mint 1 háztartásként. S mindennek az emberi kapcsolatokra, szocializálódásra tett hatásáról még csak nem is szóltunk! A magányos lakó mint modell ugyanolyan közösség- és környezetellenes, mint a magányos autós.

¹⁴ A tartósan (és gyakran tudatosan) egyedülálló életformájáról és e minta terjedéséről lásd Utasi (2004).

¹⁵ A témáról bővebben lásd például Spéder Zsolt könyvében *A skátáhozadék és az egyéni jóléti helyzet* című fejezetet (248–253. o.).

E helyütt feltétlenül említést kell tennünk a magukat radikálisnak tartó zöldek minden népszerűségüket ostromozó, így emberellenes megnyilvánulásairól. Nézeteik a társadalom züllesztése révén összességében alighanem magasabb környezetterheléshez vezetnek, mint egy józan, társadalmi szempontokat is figyelembe vevő, családbarát környezetpolitika. Éppen ezért e radikálisnak szánt zöld felvetések valójában – legalábbis az ember-és közösségellenességet illetően – egy talapzaton állnak a növekedésorientált gazdaság híveivel. Itt is látható: valódi radikalizmus a teljes rendszert egységes egészként felfogó, s valamennyi szempontot integrálni igyekvő álláspont jelent, s nem valamely szemellenzős, jelen esetben csak környezeti szempontokat mérlegelő politika.

Úgy tűnik, jelen gazdasági rendszerünk a volumenhozadékot a termelési oldalon¹⁶ mindenáron be akarja söpörni, nem törődve a gigantikus léptékű termelés elszemélytelenítő és helyi környezetet pusztító jellegével (Schumacher könyve ez ellen lépett föl). A fogyasztási oldalon viszont a „kicsi szép”-elvet próbálja érvényesíteni, pedig a kicsi itt éppen hogy *csúnya*. Érdekes módon fogyasztóként tartózkodunk a volumenhozadékból fakadó előnyök kiaknázásától (ez a GDP-t is visszafogná),¹⁷ nem törődve az emberek atomizálódásának elszemélytelenítő és természeti környezetet is pusztító jellegével. Mindennek a területhasználattal, lakásépítéssel, közlekedési igényekkel való kapcsolata nyilvánvaló. Ráadásul az e területen meghozott beruházási döntések hosszú időre alakítanak ki egy olyan struktúrát, amelyen később már nagyon nehéz változtatni. A meghozott döntéseket tehát minden esetben azon az alapon is vizsgálnunk kell, hogy azok a termelés-fogyasztás-gazdálkodás helyi léptékűvé alakulását elősegítik-e (vagy legalábbis nem akadályozzák), illetve hogy a társadalmat a tartós személyes kapcsolatok vagy inkább az atomizálódás felé terelik-e.

Strukturális kényszerek, az áruformájú táj

Egy lebetonozott óriásparkoló, egy kiszélesített út vagy egy belvárosi mélygarázs nem csupán az áldozatul esett fák vagy a terméketlenné tett termőföld révén rontja a fenntarthatóságot, hanem azáltal is, hogy ökológiai *bűn* elkövetésére csábít. Arra, hogy akkor is használjuk az autónkat, amikor nem kellene. Miután pedig a tömegközlekedés egy tudatos „közlekedésfejlesztési” politika – vagy a kereslet „spontán” csökkenése – révén elsorvadt, nem pusztán csábít, hanem egyenesen *kényszerít* a fenntarthatatlan életmódra (lásd például Röpke [1999]). Ha nincs megfelelő kerékpárút vagy

¹⁶ Volumen-, méret- vagy skáláhozadékról beszélünk, ha a termék átlagköltsége csökken a kibocsátott mennyiség növelésekor.

¹⁷ A volumenhozadék a fogyasztási oldalon értelmezve: több egy háztartásban élő ember megélhetése átlagosan alacsonyabb költségű, mivel nagyobb tételben főzhetnek, vásárolhatnak, fűthetnek stb. Lásd a főszoveg korábbi kifejtését!

tömegközlekedés, van ellenben autópálya és parkolóhely, akkor az ember csupán aközött választhat, hogy autóba ül-e vagy inkább otthon marad. A választási lehetőségek ilyen nagymértékű, strukturális kényszerekkel való korlátozása szokatlan egy, a sokszínűséget, a szabad választást és az emberi kibontakozást zászlajára tűző gazdasági rendszer és filozófia keretein belül.

Érdekes módon modern rendszerünkben egyre több fenntarthatatlan szolgáltatást *kell* igénybe vennünk. A városokban ez hangsúlyozottan így van (de nem kellene, hogy így legyen), s vidéken, a falvakban is egyre inkább így lesz, amennyiben „fejlesztésük” révén egyre inkább a városokra kezdenek hasonlítani.

Ahogy az ember és gondolkodása áruformájúvá válhat, úgy válhat áruformájúvá az őt körülvevő táj is. Sőt, maga az áruformájú ember tesz meg mindent azért, hogy környezetét is ilyenné alakítsa. Talán mert ebben érzi otthon magát? Például először városainkat önti el a reklámok áradata. Már nem valamilyen régi és megbecsült kultúráról mesél a környék, hanem arról, hogy mely cég mely terméke révén válik „teljesebbé” életünk, mi az, ami nélkül élnünk tovább nem lehet. Teljes háztömbök, tömegközlekedési eszközök, építmények válnak reklámhordozóvá, pénzért minden – termék és reklámhordozó hely – kapható. Az üzenetek elől nincs menekvés, a bennünket körülvevő struktúra végleg üzletivé válik. Vidékre indulva sem sokkal jobb a helyzet. A tájat vezetőek, utak, reklámtáblák borítják el, s még a meghittnek látszó közösségi helyeken (vendéglő stb.) is gyakran egy kereskedelmi rádió harsány reklámüzeneteit vagyunk kénytelenek hallgatni. Biztosak lehetünk benne: ha valamerre sokan tekintenek, mert még valamilyen szépség okán érdemes arra nézni (vagy valami pusztán csak sok ember látómezejébe esik), akkor azt a helyet előbb-utóbb felfedezik a jó üzletet szimatoló, képzett marketingszakemberek. A legkevesebb, hogy kitesznek egy hatalmas, éjjel is kivilágított reklámtáblát.

Mindezek miatt pedig már a csillagos ég látványát is elvesztettük, holt *„a csillagos égbolt az egyetlen ablakunk a Világegyetemre, amely századokon keresztül természetes környezetünként kihatott az egész emberi kultúrára, művészetekre, filozófiára, irodalomra és vallásra; ami a tudományos kutatás és oktatás egyik kulcseleme, és az élővilág természetes környezete”*.¹⁸ S akkor földgolyónk éjszakai kivilágításának, ennek a fényszennye-

¹⁸ Lásd Kolláth–Gyarmathy (2004). Érdemes még Kolláth Zoltán egy másik írásának bevezetőjét is idéznünk: *„Egyszer megfigyelhettem az égboltot egy olyan helyről, ahol 150 kilométeres körzeten belül nincs számottevő közvilágítás és ami ráadásul majdnem 3000 méterrel a tengerszint fölött van. Felejthetetlen élmény az égbolton a horizonttól horizontig húzódó Tejút látványa, a fenyőfák között szinte vakítóan ragyogó, felkelő Hiastyúk. Minden ember megérdemelné, hogy legalább párszor lássa úgy az égboltot, amilyennek nagyszüleink, őseink láthatták... Sajnos azóta talán a kellenél is jobban civilizálódtunk, s egyre inkább elveszítjük természetes környezetünket, s vele a csillagos égbolt látványát is.”*

zésnek a közvetlen energiaköltségeiről még nem is beszéltünk! Az üzlet és a „fejlődés” immár az éjszakai égbolt látványát is elveszi tőlünk (s itt persze a légszennyezésről sem szabad megfeledkeznünk). Íme, egy újabb közjóság, a csillagos ég látványának tragédiája, amely olyan alattomos módon következik be, hogy szinte észre sem vesszük!

A városi és a vidéki táj megbocsáthatatlan kereskedelmi elszennyezése ez, fénnel, hanggal, képekkel.¹⁹ Olyan agresszió ez a gyökerekkel rendelkező teljes ember számára, mint a nemdohányzó számára a dohányfüst – s hasonló eréllyel is kellene szabályozni. Minden eladó, annak is ára van, aminek korábban nem volt, s immár a piacon forog. (Amint láttuk, a környezetgazdaságtan törekvése is ez, a környezeti problémák megoldását/enyhítését várja a piacositástól.) Tehát jól-rosszul működni kezd a piac mindenütt, éppen csak mi nem tudjuk elhagyni a piacteret, még ha akarjuk sem. Látható, micsoda felelősség terheli a területhasználattal és az építési tevékenységgel kapcsolatos döntéshozatalt! A helytelen politika a minket körülvevő környezetet teljes egészében kiszolgáltatja az üzletnek, s létrehozza a bűn struktúráit,²⁰ amelyekben már-már lehetetlen büntelenül (jelen esetben fenntartható módon) élni.

Migráció, turizmus

Persze vannak, akik megkísérlik a menekülést, a szabadulást e struktúrákból. Ha nem az egyre ajánlottabb fűhöz, a kötélhez vagy a *new age*-hez nyúl az ember menekvés gyanánt, akkor oda próbál menni, ahol még van valami más érték a piaci érték helyett – ám sajnos ezzel gyakran meg is pecsételődik e vonzó, romlatlan értékek sorsa. Többnyire igaz ez akkor is, ha csak látogatóba érkezik az ember egy ilyen, kevésbé áruformájú helyre (turizmus), s akkor is, ha végleg ott kíván letelepedni (például Budapest zöldövezetében, az agglomerációban). Ahol azonban megjelenik az ember-tömeg, ott óhatatlanul felüti a fejét az üzleti szellem is (mert hagyjuk), igény támad utakra, csatornára, villanyra; majd gépek és gépjárművek lépnek el mindent, s épp az az érték veszik el, amiért korábban odaáramlottak az emberek. A verseny- és ámokfutás pedig az újabb és újabb, kevésbé érintett helyek felé zajlik tovább, lett légyen szó a Föld legfélreesőbb, legeldugottabb zugairól, vagy akár csak egy városkörnyéki, pihenésre alkal-

¹⁹ A közösségi terek e kereskedelmi kisajátítása radikálisnak tűnő alternatív mozgalmaknak is feltűnt, s megpróbálnak fellépni ellene. Megoldási javaslataik azonban inkább csak tovább porlasztják a társadalom szövetét, mintsem erősítenék azt, így valódi kiutat nem mutatnak: többek között reklámrongálásra, forgalmas útkereszteződésekben békésen fűvezők rave-partijainak megszervezésére buzdítanak. Lásd Naomi Klein nemrég magyarul is megjelent könyvét (2004).

²⁰ A „bűn struktúrái” fogalom először az egyház társadalmi tanításában jelent meg, II. János Pál 1987-es, *Sollicitudo rei socialis* kezdetű enciklikájában (#36). (<http://www.katolikus.hu/roma/pe14.html> vagy Tomka–Góják [é. n.], 513–514. o.)

mas területről. S persze akár a klasszikus tömegturizmusról, akár a zöldbe-költözésről van szó, nemcsak a reklámtáblák jelennek meg, hanem az utakkal, szállodákkal és lakóparkokkal letarolt-szétszabdalt zöld területek is, amelyek egykor egybefüggőek voltak.

A migráció persze nem ismeretlen a társadalomtudomány számára, s különféle migrációs korszakokat különböztetnek meg. (1) Az ipari forradalmat követően a városok robbanásszerű növekedését láthattuk, majd (2) a modern iparágak létrejöttével a kisvárosok, elővárosok indultak növekedésnek. (3) Ezt követi a dezurbanizáció szakasza, amikor a rurális (nem városi) népesség indul növekedésnek, illetve terjeszkedik az elővárosi gyűrű, végül (4) a csúcstechnológia révén a munkahelyek is decentralizálódnak, s „egységes civilizációs szintű településrendszer” alakul ki (Enyedi [1988]). Mindez persze csak leírja a megfigyelhető tényeket, de tartunk tőle, hogy civilizáltságon sok – ha nem minden – esetben *áruformájú létet* és körülményeket kell értenünk. Ha pedig ez így van, akkor a végső fázis egy egységesen áruformájú településrendszer kialakulása.²¹ Az ötödik korszak, amelyet már mi fűzünk az eddigiekhez, már valóban a végső lépés: a „civilizáció” elől menekülők az utolsó élhető, személyes formájú helyeket is elfoglalják, letarolják és áruformájúvá alakítják, még ha ez esetleg nem is áll a szándékukban.²² A „közlegelők tragédiája” ez is, csak nem a gazda által kicsapott tehén, hanem maga a menekülő ember pecsételi meg a „legelő” sorsát. A káros területfoglalás látszólag feltartóztathatatlannul halad előre. Pedig nem volna ez a kényszeres törekvés, ha a már meglévő, beépített és elfoglalt területeket úgy fejlesztenék, amivel az ember valódi lényegének megfelelő személyes létformát erősítenék.²³

Energetikai-ökológiai szempontból nem mindegy, hogy a fenti dezurbanizáció miként zajlik le. Nem jó, ha a városlakó kiköltözve az agglomerációba továbbra is a városba jár vissza dolgozni, illetve az alapvető egészségügyi, oktatási intézmények még mindig a városhoz kötik. (Ahogy ez általában Budapest környékére is jellemző.) Fontos volna ilyenkor, hogy a megfelelő tömegközlekedési és kerékpáros infrastruktúra is meglegyen vagy kiépüljön a benépesülő egykori falu és a város között. Ha ez nem így

²¹ Murray Bookchin (1992) is ilyen jellegű folyamatra utal, amikor bevezeti sajátos *urbanizáció* fogalmát. Értelmezésében az urbanizáció városnak és vidéknek egyaránt ellensége.

²² Természetesen a migráció egy része tisztán gazdasági okokra vezethető vissza, például a jobb munkalehetőség, a magasabb fizetés reményében költöznek máshová az emberek. Az effajta elvándorlás arányait tekintve ma kevésbé jellemző régióinkban, s amúgy is ritkábban vezet új, piaci szellemtől még mentes területek feltöréséhez, hiszen épp piaci-gazdasági megfontolások motiválják.

²³ Zöldmezős beruházások helyett barnamezősokra lenne szükség, állítja a környezet-érzékeny szakirodalom. S nemcsak az ipari, hanem a lakossági-közösségi beruházásokra is ez vonatkozik: korábban is lakott-beépített helyekre kellene építkezni, azokat kellene a személyes formának megfelelően fejleszteni.

történik, a további gépjármű-közlekedés újabb környezetterhelést okoz. Ha viszont az információtechnológia további fejlődésének eredményeképpen az emberek többsége otthonról dolgozva végezné munkáját, akkor a közösségek széthullását, az emberi kapcsolatok további leépülését, azaz a további individualizációt kell(ene) tudatos politikával ellensúlyozni. Ez ugyanis a társadalmi, s közvetetten a természeti fenntarthatóság záloga.

Az Európai Unió a vidék megtartásának, kibontakoztatásának egyik fontos eszközét látja a turizmusban. Elképzelése használható, csak tudnunk kell, miféle turizmus alkalmas a feladatra. Az ökoturizmust próbáljuk-e föllendíteni, vagy a tömegturizmust, amelynek terjedésével a vidék áruformájává alakulása csak újabb lökést kap. Ha a vidék vonzerejét nem valami üzleti dolog jelenti, akkor a turizmus fejlesztése fenntartható törekvés lehet. S úgy tűnik, a természetvédelem törekvései találkoznak a fogyasztók értékrendjének változásával. Az utóbbi 5-10 évben egyre többeket vonz a tiszta, háborítatlan, romlatlan (azaz nem urbanizálódott, nem kommercializálódott) környezet.²⁴ E helyek ilyen formában való megőrzése nyilván az adott régió számára is elemi érdek – még gazdasági értelemben is.

Mindez arra utal, hogy az emberben igenis mélyen gyökerezik a romlatlanság, a nem-piaci iránti vágy, éppen ezért törekszik ilyen helyekre akár látogatóként, akár végső letelepedőként.²⁵ Ez pedig alátámasztja azt, hogy az áruformájú, *homo oeconomicus*-lét nem az ember természetes és megváltoztathatatlan sajátja. Erre az emberben mélyen rejlő beállítottságra kellene alapozni, s olyan területhasználati, építési stratégiát kialakítani, mely a táj és az ember személyes formáját helyezi előtérbe – még a városokban is.

Fenntarthatóság az építési tevékenységben

A személyes forma érvényesülését nemcsak az határozza meg, milyen környezetbe helyezük épületeinket, hanem maga az épület is környezetté lesz, s árulkodik arról, tervezése során figyelembe vették-e azt a teljességet, amely természet, társadalom és gazdaság együttes (integrált) szemléletében kellene megmutatkozzék. Ennek ellentéte, amikor építési tevékenységünkben a gazdasági funkció elnyomja a többi. Mint fentebb említettük, a már meglévő, beépített és elfoglalt területeken kellene az ember valódi lényegének megfelelő személyes forma érvényesülését erősíteni. Ezzel szemben a mára uralkodóvá vált – eredetileg *Le Corbusier* nevével fémjelzett – építészeti irányzat az atomizálódott „tömegember” szolgáltatába állt, s maga is

²⁴ Vö. Gubán (2001), Horn (2001). Ugyanakkor mások azt állítják, a turizmus minden formája környezetterhelő és fenntarthatatlan.

²⁵ A jelenség egy része – például a fényűző, zöld lakópark – valószínűleg csak új, jó üzlettel kecsegtető divatjelenség. De még ilyenkor is az emberben mélyen rejlő romlatlanság iránti vágy üzleti kiaknázásáról van szó. Ugyanez a társadalmi szempontjából nem más, mint visszaélés a romlatlanság iránti vágygal, a természeti környezet szempontjából pedig visszafordíthatatlan környezetpusztítás.

erősítette e káros folyamatot. Le Corbusier „*modern víziójában az ötmillió lakosú várost látjuk, 40 m²-es alapegységekből álló lakáscellákkal, autópályák által összekötött zónákkal. Ez a vízió valósult meg és épül mindmáig. Gyár-logisztika-lakótelep vagy irodaház-logisztika-lakópark, egyre megy*” (Ertsey [2001]).

Mára az építészet jó része biznisszé lett. Egyike azoknak a csúcstechnológiáknak, melyek hozzájárulnak ahhoz a pusztuláshoz, ami felé tartunk – fogalmaz Ertsey Attila. Egyre több ember él és dolgozik olyan helyen, ahova fény és levegő csak gépek által jut, s még azt sem tudni, tél van-e vagy nyár, nappal-e vagy éjszaka. Maga Hamvas Béla is rezignáltan legyint: van itt minden, design, ergonómia, higiénia – csak meghittség nincs. Nem csoda, hogy e művi, az emberi lényeket figyelmen kívül hagyó környezet egyre többünket menekülésre készítet.

Ezzel szemben az építészetben is azt a tág, integrált szemléletet kell érvényesíteni, amely tanulmányunkat is végigkíséri. Bár az építész feladata az építés, az első állomás mégiscsak személyiségének felépítése, ahonnan kiindulhat. Például a paraszti kultúra – mint minden ősi, természetes kultúra – „*organikus, mert az anyagi és a szellemi tartalom mindig együtt és egységben van* – fogalmaz Pesti Attila építész. *Ha sorra vesszük a házhoz fűződő szavainkat: lábazat, kapuszárny, ablakszem, homlokzat, tetőgerinc... stb., akkor azt láthatjuk, hogy eleink lénynek fogták föl a ma dologinak mondott fogalmakat*”. A házzal tehát mint élőlényvel van dolgunk. S ha így közelítünk a kérdéshez, *otthon* fogjuk érezni magunkat benne. Az ilyen építmények nemcsak formájukkal és funkciójukban, hanem anyagukban is szerves kapcsolatban állnak az őket körülvevő tájjal. „*A legorganikusabbak az adott tájból kiemelt anyagok, melyek új »életük«-ben is tudnak azonosulni a tájjal, a ház halálával pedig [képesek] visszatérni oda, ahonnan egykoron kiszakítottak.*”²⁶ S ha mondjuk ez az anyag a fa, akkor természetes, hogy a tájból nem tarvágással, hanem száraló fakitermeléssel emelik ki, tekintettel az anyag megújuló erőforrás jellegére.

Gyakran hivatkoznak Frank Lloyd Wrightra, akinek huszadik századi építészeti fölfogása nagymértékben egybecseng teljességre törekvő elképzelésünkkel. Követői szerves, illetve organikus építésznek tartják magukat. Nyilván ennek sokféle megnyilvánulása, esztétikuma lehet, már csak a Föld arculatát meghatározó ezernyi táj és kultúra okán is.²⁷ S az ember, a maga teljességében, nem hagyható ki ebből. Makovecz Imre, az „irányzat” talán legjelentősebb hazai képviselője szavaival ez „*a szerves építészeti az Isten által teremtett földi világgal tökéletesen harmonizáló mikro és*

²⁶ Nagy Farkas Dudás Erika interjúja Pesti Attila építésszel (2001).

²⁷ Mindez persze addig igaz, amíg az árforma egysíkúvá nem teszi e tájakat és kultúrákat. Am ha ez megtörténik is valahol, akkor is a helyre jellemző egykori, személyesebb formájú állapotból kell kiindulni a döntéshozatalkor.

makrokörnyezeteket kíván létrehozni”.²⁸ Ennek érdekében azokból a régi nemzeti hagyományokból merít, amelyek az embert még test és lélek együtteseként szemlélték. S ezeket az organikus épületeket nem csak úgy odatervezik és megépítik valahová. A tervező alaposan bejárja a terepet, szoros kapcsolatba lép a helyiekkel, egyszerűen a maga teljességében próbálja feltárni a hely sajátosságait, s épületét ebből a forrásból táplálkozva álmódja meg. Makovecz a következőt írja egy templom mint közösségi épület tervezéséről: „Nem mindegy, hogy akinek épül a templom, részt vesznek-e ebben a dologban, milyen események zajlanak le, amíg épül az épület, beleépül-e annak a közösségnek az energiája, figyelme, akarata, reménye, hite abba az épületbe, vagy sem. Egy épület nem akkor kezd funkcionálni, amikor kész van és az emberek belemennek, hanem amikor az épület megépítésének a gondolata fölvetődik.”

A szerves építészeti elvei összecsengenek az épületekkel kapcsolatos energetikai megfontolásokkal is,²⁹ vagy legalábbis nem idegenek attól. Ha ugyanis megnézzük a száz évvel ezelőtt épített épületeket vagy településeket, azt látjuk, hogy tudatlanul is a ma már akadémiaileg oktatott elvárások szerint készültek. Például az Alföldön a széles falak és kis ablakok a tökéletes hőszigetelést szolgálták télen-nyáron, a veranda a passzív napfelfogás eszköze volt, de fontosnak tartották a házak egymás közötti távolságát is.³⁰ Ha a gazdaság fenntarthatatlan, egyfelől föl lehet eleveníteni az egykori közösségi, energiával kapcsolatos tudást, másfelől pedig bevetethetők a legújabb anyagok és technológiák, mint például a helyi megújuló energiaforrásokat használó nap-, szél- és geotermikus erőművecskék, melyek kisközösségeket láthatnak el árammal. Megvalósul így az önállóság, a gigantikus ellátórendszerektől való függetlenség fenntartható eszméje is.³¹

Az épületekkel kapcsolatban igen jó kezdeményezés az úgynevezett energiapasszus európai uniós bevezetése, amelynek alkalmazása hazánkban is hamarosan várható.³² Csak remélni tudjuk, hogy a legújabb energiafaló

²⁸ Pósa Zoltán interjúja Makovecz Imrével. Az irányzatnak rendszeres, negyedéves folyóirata is van, az *Országépítő* (www.orszagepito.org).

²⁹ Az építészet fenntarthatósági-energetikai kérdéseivel kapcsolatban számos hasznos tanulmányt tartalmaz a *Világváros vagy világfalu* című önkormányzati anyag (2004). Érdemes figyelemmel kísérni a 2005-ben indult *Ökotrend* című folyóiratot is, amelynek alcíme: *A fenntartható épített környezetért*. (Interneten elérhető a <http://www.zoldepites.hu> oldalon keresztül – 2005. október 7-i állapot szerint.)

³⁰ Papp Imre interjúja Pesti Attila építésszel.

³¹ A témával kapcsolatban lásd például az Ertsey Attila által szerkesztett *Autonóm kistréglő* című kiadványt (1999).

³² Lásd a *Népszabadság* 2005. január 21-i cikkét (<http://www.nol.hu/cikk/349135> – 2005. december 9-i állapot szerint). A törekvés lényege, hogy az épületek, lakások a jövőben nem adhatók el érvényes energiapasszus nélkül, mely az épületek energiafelhasználását értékeli. A munkát energiaauditorok – szakirányú végzettséggel rendelkező mér-

áruccal, a klímaberendezéssel felszerelt lakások – legyenek bármilyen kitűnően is hőszigetelve – komoly büntetőpontokat kapnak e rendszerben. Az intézkedés az energiapazarlás mint externália piaci büntetését példázza, s a piacbarát (kevésbé radikális), ám hasznos megoldások közé sorolhatjuk.³³ E ponton érdemes megemlíteni, hogy a lakosság begyömöszölése a Le Corbusier-féle lakótelepekre energetikailag (fűtés) és a területfoglalás szempontjából nem feltétlenül rossz megoldás, ám ennek társadalmi következménye katasztrofális, ami alighanem semmissé teszi az esetleges környezeti előnyöket. Az embereket nem sok kis cellába kell összezsúfolni, s falakat húzni közéjük (lakótelep), hanem megfelelő arányú közösségi tereket biztosítva kell lehetővé tenni a családi életet. Energetikai és társadalmi hatását tekintve ez a megoldás kedvező hatású.³⁴

S végül essék szó az építési tevékenység strukturális vonatkozásáról is, egy konkrét, esettanulmányba illő „fejlesztés” kapcsán! A budapesti West End City Centernek már az elnevezése is sokat sejtet, ha a helyi kultúrához való illeszkedését vizsgáljuk. Óriási bevásárlóközpont Budapest központjában, tömegközlekedéssel is kitűnően megközelíthető helyen, egy régi, lepusztult ipartelep helyén. Mintegy barnamezős beruházásként jött létre – tehát néhány szigorú, fenntartható területhasználattal kapcsolatos követelménynek megfelel. Méretei, funkciója, idegen jellege miatt mégis sokan támadják. *Finta József*, az épület tervezője, a Nádasy Akadémián némileg mentegetőzve a következőképpen nyilatkozott: „*Tudom, hogy a West end milyen üzleti érdekeket szolgál – s hogy az az életforma, amelyet képvisel, amelyet befogad, finoman szólva »nem nemzeti eredetű«. S mégis mosolyra készítenek azok a kritikusai fanyalgások – netán elhallgatások, amelyek itthon ezt a ház-monstrumot érik. Az a 150–200 ezer ember, aki általam általunk formált tereiben naponta megfordul, másként szavaz, s másként szavaznak azok az öregek, gyerekek, kismamák is, akik az egykoron horrosztikusan elhanyagolt vasúti területek felett szélesedő tetőkerteken sétálva, egy Budapesten másutt alig fellelhető csendben és védettségben a*

nőkök – végzik el a felhasznált falazó anyag, a szigetelés, a nyílászárók és a fűtési rendszer minősége, állapota alapján.

³³ S vajon hogyan kívánja orvosolni az épületeket is elcsúfító légkondicionáló berendezések problémáját az Országos Lakás- és Építésügyi Hivatal? Nos, 2006-tól Magyarországon az új építésű házakba kötelező lesz betervezni a légkondicionáló helyét (Légkondi-rendelet [2005]). A csúf gépek tehát eltűnnek a szemünk elől, esztétikusan, szabályozott körülmények között folyhat a jövőben az energiapazarlás. Aligha tévedünk, ha a mai légkondicionáló-divatban a jövő egy újabb – fenntarthatatlan – „alapszükségletét” látjuk, melyről a többség képtelen lesz lemondani. E folyamatot tehát hatásaink nem pusztán tétlenül szemléljük, hanem tevékenyen elősegítjük.

³⁴ Tanulságos olvasmány *Ferkai András* kötet (2005) a budapesti lakótelepekről, amelyben jobb életminőséget nyújtó változatokra is találhatunk példákat. (Ezek többnyire régebbi, 50-100 évvel korábbi építésűek.)

napfényt élvezik. Ez az az ÉLET, amely engem érdekel – ezért lettem építész.” (Finta [2001])

Ez azonban önbecsapás, öngazolás – a *teljesség* szempontjából. Az áruformájú ember áruformájú szükségleteinek kiszolgálása persze hogy tetszést arat. Ám egy tapodtat sem mozdulunk így a fenntarthatóság felé, éppen ellenkezőleg. Számot vetett-e valaki azzal a strukturális kérdéssel, mi mindenben kell keresztülverekednie magát annak az idősnek, gyermeknek és kismamának, amíg kiér a tetőtérre, hogy mintegy tiltott gyümölcsként élvezhesse a napfényt és a szellőt, s hogy – nyitvatartási időben – talán még egy napnyugtát is elcsíphessen? Tartok tőle, számot vetettek ezzel, csak éppen üzleti szempontból. Az épület tehát egy olyan ÉLET-et támogat, amely lényegét tekintve áruformájú, s strukturálisan torlaszolja el a személyes forma felé menekülés útjait. *Kubinszky József Magyar Szemlében* írt, a bevásárlóközpont iránti lelkesedését leplezetlenül tükröző sorai végén alighanem akaratlanul, de fején találja a szöveget: „Ez az [épület]-jegyüttes híven tükrözi azt a kultúrát, amit a nagytőke szán a városoknak.”

Meglehet, ez a hatalmas bevásárlóközpont sokkal rosszabb is lehetett volna. Alighanem Finta József leleményét és beruházókkal szembeni konfliktuskészségét dicséri számos olyan megoldás, amelyekkel még mindig a lehetőségekhez képest a legjobban szolgálja az embert. Maga a projekt, amelyről nyilván nem a tervező döntött, mégis a városképet és a városi életmódot meghatározó gigantomán üzleti érdekek túlsúlyáról tanúskodik. A tervező erőfeszítése szép példa lehet arra, amit a környezetgazdaságtan is a fenntarthatóságért tenni kíván: az életünket uraló üzleti struktúrákat elismerve, azokba mintegy beletörődve elmenni a lehető legmesszebb, s értelmes irányba tágítani a rendszer határait. De vajon miért csak úgy lehet felújítani és újjáéleszteni egy lerobbant, ám központi fekvésű iparterületet, hogy az új funkció minden elemében az áruformát szolgálja? Miért nincs egy többmilliós közösségnek pénzügyi erőforrása és döntéshozói akarata egy széles körű, nem üzleti alapon szerveződő területhasználat megvalósítására?

Önkormányzás – szubszidiaritás – áruforma

Azt, hogy mire költjük el a közösség pénzét, elvileg mi döntjük el. Éppen ezért stratégiai jelentőségű, hogy a döntéseket kik és milyen szinten hozzák. Az Európai Unió által is alapelveként, eredetileg az egyház társadalmi tanításában megjelenő szubszidiaritás (kisegítés) elve³⁵ fontos igazodási pontul szolgál e tekintetben. E szerint a döntéseket azon a lehető legalacsonyabb, azaz a leginkább emberközeli szinten kell meghozni, ahol az

³⁵ A szubszidiaritás elvének klasszikus kifejtését lásd XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában, amely 1931-ben született (#79, és #80). (Tomka–Goják [é. n.], 81–82. o.)

adott probléma megoldható. Ugyanakkor, ha a legalacsonyabb, helyi szint képtelen egy probléma megoldására, akkor a fölötte lévő következő szint kiegészítésre kötelezett a megoldás érdekében.

Az elv a maga elvontságában érthető és elfogadható, ám az ördög a részletekben rejlik. Az alapelv fenntarthatóság szolgálatába állítását ugyanis valamelyest bonyolítja az, hogy minden esetben az adott szintre jellemző áruformájúság, illetve személyes formájúság mértékét is figyelembe kellene venni, s ennek alapján kellene kialakítani a követendő politikai stratégiát. E vizsgálat a szubszidiaritás mint első fokú kritérium figyelembevétele után mintegy másodlagos kritériumként mindig elvégzendő volna (bár ez már nem tartozik az Európai Unió kanonizált elvei közé, hanem a teljességre törekvésből fakad). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a formát – a szubszidiaritás elvét – tartalommal kell megtöltenünk, megfelelő értékrend segítségével.

A szubszidiaritás elve nagymértékben összeeseng a „kicsi szép”-elvvel, hiszen a helyben kezelhető feladatokat helyi szinten kívánja megoldani. Magyarországon az önkormányzatiság rendszerváltozást követő fejlődése ebből a szempontból példamutató, számos érdemi, helyi ügyeket érintő döntési jogkör az önkormányzatokhoz került (Bódi [2003]; Böhm [2002]). Ugyanakkor súlyos bűn e rendszer kialakítása oly módon, hogy a költségekkel járó helyi feladatokat (oktatás, szociális ellátás stb.) a helyiekre bízuk (helyesen), miközben az ehhez szükséges erőforrásokat, főleg, ha azok helyben képződnek, elvonjuk a központi költségvetés számára. E helyzetben, amely a kritikák szerint sajnos Magyarországot is jól jellemzi, a fenntarthatóságot súlyosan fenyegető tendenciák érvényesülhetnek.

Ilyen esetben a helyi önkormányzat rosszabbnál rosszabb lehetőségek közül választhat. Egyrészt leépítheti azokat a közösségi szolgáltatásokat és intézményeket, amelyek a helyben maradáshoz nélkülözhetetlenek. Másrészt magántőkét vonhat be, amire persze csak a valamilyen pénzügyi haszonnal kecsegtető lehetőséget kínálni tudó önkormányzatok képesek, ám ez kiszolgáltatottá teszi a helyi működést és döntéshozatalt a tőkének és a pénzügyi megfontolásoknak. Ebben az esetben a gazdasági gondolkodás, azaz az áruforma könnyen eluralhatja a döntéshozatalt, fenyegetve a hosszú távú fenntarthatóságot. Harmadrészt az önkormányzat teljesen föléllheti vagyionát, ha e vagyon a piac számára is vonzó. A saját tulajdonában lévő, természeti és kulturális értékekkel rendelkező területeit mintegy kiárusíthatja: óriási, még zöld területeket minősíthet át, s arra ipari vagy lakóhelyi funkciókat telepíthet. Ez rövid távon növeli a pénzügyi bevételeket, hosszú távon viszont a valódi – azaz nem csak pénzügyileg értelmezhető – vagyon felélését, visszafordíthatatlan (!) elpusztítását eredményezi. Végül maga az önkormányzat is vállalkozóvá válhat (a vállalkozó önkormányzat ideája) – az áruformájú gondolkodás mintegy betetőzéseként.

S eddig még nem is szóltunk arról a lehetőségről, amikor mindez pusztán a helyi képviselők anyagi mohósága, azaz áruformája miatt következik be! Ekkor mindegy is, hogy az intézményrendszer a helyben hagyott feladatokhoz pénzügyi erőforrásokat is biztosít-e vagy sem, hiszen az áruformájú lét, a „homo oeconomicus”-döntéshozatal lényege a minél nagyobb rövid távú anyagi haszon. Ilyen esetben, épp a kiegészítés elvéből fakadóan, átmeneti gyámság alá kellene helyezni az ilyen szinten megrekedt képviselői testületet, s nem a piaci logika, a működő tőke stb. további térnyerését ünnepelni. Nem is annyira *csak* a szakértelmet kellene számon kérni a helyi képviselők döntésein, hanem a személyes formának, a gyökerek erősítésének az igényét is.³⁶ Persze ez igencsak radikális elképzelés, s feltételez egy olyan felsőbb döntéshozói szintet, amely képes a tágon értelmezett – tehát nem csak a pénzügyi – vagyon hosszú távú kezelésére, és következetesen a személyes forma talaján áll.

Természetesen nem könnyű megmondani, hogy a felelőtlen vagyonfőlélésnek mely mértéke az, ahol ilyen drasztikus, autonómiát csorbító beavatkozás válik szükségessé. Ám vegyük észre, a többségi demokrácia fenntarthatatlan struktúrákhoz vezet akkor, ha a választópolgárok többsége áruformájú szempontok szerint hozza meg döntéseit! Fontos tehát, hogy egy ilyen intézkedés – amely mindig eseti és átmeneti, nem pedig általános jellegű – lehetősége és szükségszerűsége is felmerüljön egy tanulmányban, amely a fenntarthatóság követelményeinek érvényesülését vizsgálja. A beavatkozásra persze vészhelyzetben, mintegy tűzoltás gyanánt lenne szükség, olyan esetekben, amikor a várható végkifejlet egy természeti-társadalmi érték visszafordíthatatlan pusztulásával fenyeget. Ha pedig nincs személyes formát képviselő felsőbb szervezet, erre vonatkozó döntéshozói akarat és felhatalmazás, mely beavatkozna, akkor marad a polgári engedetlenség azok részéről, akik a személyes forma és a valódi fenntarthatóság talaján állnak, s ennek védelmezéséért tenni is készek.³⁷ Egy-egy ilyen akció, még ha esetleg el is bukik, önmagán messze túlmutat: fölhívja a figyelmet az áruformán kívüli szempontok létre és érvényesítésük szükségességére.

A fentiek alapjaként helye van minden olyan erőfeszítésnek, ami képzéssel és oktatással a helyi, részvételen alapuló demokrácia erősítésén, a civil kurázsi fejlesztésén fáradozik, még ha ez időigényes is. A múltból fakadó bölcsességre, tapasztalatokra érdemes támaszkodni, amikor az áruforma

³⁶ Beliczay (2003) inkább a szakértelmet kéri számon (247–248. o.), ám mi a helyzet akkor, ha ez a szakértelm pusztán a pénzügyi érdekek szakszerű (hatékony) képviselőtét jelentí? A magam részéről szerencsésebbnek tartom a személyes forma számonkérését (is) – ami egyébként egybecseng *Beliczay* Erzsébet céljaival.

³⁷ A Zengő-ügy kítűnő példa erre, bár itt a felső szint káros és erőszakos beavatkozásával szemben kell(ett) felvenni helyi szinten a harcot. Gyakran azonban a helyi önkormányzatok hasonlóan káros döntéseivel szemben kellene hasonló civil eréllyel fellépni.

kevésbé volt átható, s az emberek inkább személyes formában éltek, békében önmagukkal, embertársaikkal és élő természeti környezetükkel.

A felülről érkező, hozzá nem értő szabályozásra Makovecz Imre hoz példát: *„Még nyolcvan esztendővel ezelőtt nem hogy kerítés-, de házépítésre sem kellett engedélyt kérni. Mégis, akkor harmonikusak is, magas színvonalúak is voltak a falvaink építészeti szempontból. Nem a komfortfokozatról beszélek, hanem az értelmes alaprajzokról, a kifogástalan építészeti színvonalról. A szabályozottság viszont elképesztő pusztítást hozott magával. Egymással soha nem igazodó, rossz alaprajzokat és nagyon csúnya, össze-vissza épületeket eredményezett. Mindenkinek a kerítése, az épülete más és más, egyik sokkal nagyobb, mint a másik, a harmadikon egész más tetőhéjazat van, mint a negyediken, az ötödik keresztben áll, a hatodik hosszában”*. Tegyük hozzá, nem annyira a szabályozás, mint inkább a gyökértelenné válás vezetett ide; az áruformájú lét „gyümölcsseit” látjuk ma sokfelé beérni. Az áruformától pedig a szabályozás és a végrehajtás sem tud elválni, bár ettől még törekedni kell rá. Ha pedig „alul” eltűnt a személyes forma, akkor meglehet, kénytelenek vagyunk felülről előcsalogatni – természetesen nem (csak) pénzügyi támogatással.

Éppen ezért érdemes fölvetni a felülről, immár az Európai Unióból is olykor zubogó területfejlesztő-felzárkóztató anyagi támogatások kérdését. A támogatások elosztásakor persze a méretgazdaságosság elve érvényesül: nyilván egyszerűbb száz egység pénzt egy helyre adni, mint egységnyi pénzt százfelé. De a külső (pénzügyi) erőforrások bevonásának mindig a helyi igényekre kell épülniük, ügyelve arra, hogy a „fejlesztés” ne taszítsa a korábbinál is nagyobb függőségbe a régiót, ne eredményezzen áruformát erősítő, nehezen megszüntethető strukturális kötöttségeket. Az ezzel kapcsolatos munka pedig a források elkülönítésénél, a pályázatok kiírásánál kezdődik. Meglehet, itt is inkább az erőforrások nagyobb mértékű helybenhagyása (nem pedig a pénzek begyűjtése, majd újraosztása) volna a megfelelő, szubszidiaritással és fenntarthatósággal jobban összhangban álló stratégia. De ez a „laissez-faire”-jellegű megoldás is csak akkor követendő, ha a személyes forma megőrzését szolgálja.

Általános irányelvek, javaslatok

Végül, ha konkrét cselekvési recepttel nem is, néhány általános irányelvel, javaslattal mégiscsak szolgálhatunk. Láttuk, az alulról építkező „szabályozást”, területhasználatot és építési tevékenységet át kell itatniuk a *teljesség*-ből fakadó megfontolásoknak. Bizonyos, hogy szükséges néhány példamutató „magterület” létrehozása, amelyekhez idővel a többi terület is igazodhat. Ezek olyan hálózattá fejlődhetnek, mint a Dunántúlon az Ökológiai Tájéközpontok Hálózata, amely szervesen kapcsolódik a nemzetközi Bioszféra Rezervátumok Hálózatához is (Kocsis–Enyingi [2001]). *Lantos* Tamás, e tájközpontok egyikének, az ormánságinak a vezetője olyan általános

elveket fogalmazott meg, melyek összhangban állnak az általunk kifejtettekkel. Lantos (2001) szerint a *fönntartható táj* kialakulásához vezető út elemei csoportosíthatók (1) a tagolás, (2) az áramlási sebesség szabályozása, (3) az aktív transzport, (4) a szükségszerű védekezés, (5) az alulról építkező tervezés, (6) az önellátás, (7) a középosztály erősítése és (8) az örökség – nem pénzügyi – erőforrássá alakítása témái köré. Ezek az elvek alapvetően egy nem urbanizált, vidéki térség (az Ormánság) tapasztalataiból származnak, de városi környezetekre is értelmezhetők.

A *tagolás* a helyi rendszeren belüli változatosság (f)elismerésén alapul. Az utcakeptől a hagyományosan termesztett növényekig mindenre figyelmet fordít. Az *áramlási sebesség szabályozása* (gyorsítása vagy lassítása) többek között a folyóvíz, a szennyvíz, a turisták, a madarak, a működő tőke, a betelepülők és az információk áramlását vizsgálja, s azt a fönntarthatóság szempontjából gyorsítani (hogy minél kisebb hatással legyen a régióra) vagy lassítani (hogy minél nagyobb hatással legyen a régióra) igyekszik. Az *aktív transzport* a táj szereplői (elsősorban az emberek) input-output folyamatainak szabályozására vonatkozik. Ha például a házakat tapló módjára lepik el a parabolaantennák és a légkondicionáló berendezések (a tapló a fáknál a pusztulás, a rohadás jele), akkor valószínűleg káros információ- és energiaáramlásról van szó, vagyis a folyamat szabályozásra szorul. A hasznos információkat viszont be kell gyűjteni, s a helyi közösség javára kell fordítani. A *szükségszerű védekezés* alapelve arra az általánosnak látszó törvényszerűsége kíván reagálni, mely szerint az erőforrások a gazdaságilag szegény helyek felől áramolnak a gazdasági erővel (s így hatalommal) rendelkező helyek felé.

Az *alulról építkezés* elve, összhangban a szubszidiaritással, a tervezéstől való tartózkodásra szólít föl, ha egy rendszer jól működik (ilyen lehet akár egy megújuló energiára, fatüzelésre berendezkedett falu központi gázfejlesztéstől való tartózkodása). Az elv csak a valóban hiányzó erőforrásokat engedi behozni a térségbe. Ehhez kapcsolódik az *önellátás* alapelve (a kicsi szép), amely az elérhető legnagyobb (s nem teljes!) önellátást célozza. A *középosztály erősítése* a helyi társadalom „szövetének” javítását szolgálja: egy anyagi és kulturális értelemben kettészakadt közösség ugyanis képtelen érdekeinek hathatós képviselőit az áruformájú hatásokkal szemben. A középosztályhoz tartozás itt minőséget jelent, e réteg tagjai nagyobb valószínűséggel mutatják a teljes ember jegyeit, mint mások. Végül az *örökség erőforrássá alakítása* annyit tesz, hogy a helyiek gazdasági tevékenységéből képződő eredmény valóban elsősorban a helyieket szolgálja, s ne vonják el; a tevékenység valóban a helyi erőforrásokra, sajátosságokra támaszkodik; a közösség a gazdálkodás (gazdasággal való foglalatosság) során ne veszítse el sajátos arculatát, de ne is lehetetlenüljön el anyagi értelemben (elszegényedés). Örökségből lett erőforráson itt nem

pusztán anyagiak értendők: idetartoznak a szellemi-kulturális és a társadalmi tényezők is.³⁸

S hogy ne csupán vidéki, hanem városi helyzetet vizsgáló elemzés következtetéseiről is szó essék, érdemes idéznünk egy olyan tanulmányból, mely a budapesti agglomerációs folyamatok hatásait vizsgálja. A szerzők álláspontja nagyban egybecseng az itt kifejtettekkel, azaz nem csupán a környezeti, hanem a társadalmi fenntarthatóság szempontjait is figyelembe veszik. A környezeti konfliktusok elkerülésére számos fontos momentumot megemlítenek, s ezeket a döntéshozatal három eltérő szintjén helyezik el: értelmezik az agglomeráció települései, az agglomeráció egésze és az ország szempontjából fontos törekvéseket.³⁹

Állításuk szerint a környezeti konfliktusok mérséklése érdekében az *agglomeráció településein* el kell kerülni (1) nagykiterjedésű új lakóterületek kialakulását, különösen a belterülettől távol és természeti környezetben; (2) a lakosok ingázását, főleg Budapestre; (3) az új lakosok szegregációját; (4) a települési identitás csökkenését; (5) a települési közösségek fölbomlását és (6) szűk érdekcsoportok céljainak kizárólagos érvényesülését.

Környezeti konfliktusok mérséklése érdekében az *agglomeráció egészében* el kell kerülni (1) a beépített területek túlzott növekedését, a zöldfelületi arány további romlását, ökológiai folyosók eltűnését; (2) a természeti területek beépítését; (3) a települések összenövését; (4) a közlekedési hálózatok további centralizációját; (5) a hulladékmennyiség és a – tisztítatlan – szennyvizek mennyiségének növekedését; (6) a diszharmonikus tájhasználatok kialakulását; (7) a mezőgazdaság további háttérbe szorulását és (8) az elszigetelt döntéseken alapuló területfejlesztést.

Környezeti konfliktusok mérséklése érdekében *országosan* el kell kerülni (1) a főváros és a megye érdekkellentéteinek fokozódását; (2) az eleve falusias települések elővárossá válását; (3) nagy tömegek gyökértelemné válását; (4) a nagyvárosi fogyasztói minták terjedését; (5) a főváros túlsúlyának, centrális pozíciójának további növekedését.

Végigtekintve a szempontok e listáján szembetűnő, hogy az általunk is fontosnak tartott, a teljességet szem előtt tartó integrált szemléletet tükrözi, ezért a döntéshozatal során mindenképpen érdemes figyelembe venni – nem csak a budapesti agglomerációban.

Összefoglalás

Integritást hangsúlyozó modellünk általános érvényűséget sugall: nem egyik vagy másik ágazat sajátja, hanem befolyásolni hivatott a teljes (ön)kormányzati döntéshozatalt mint a közösségi döntéshozatal fontos terepét. Mi itt most mégis két ágazatra szűkítve jártuk körül a kérdést, s a területhasz-

³⁸ Ezeket bővebben, gyakorlati példákkal illusztrálva tárgyalja Lantos (2001), 32–56. o.

³⁹ Scheer–Beliczay–Tombác (2003), 69. o. alapján.

nálattal és az építési tevékenységgel foglalkoztunk – ám számot vetettünk számos más, távolabbról érintkező témakörrel is. E kitekintések nélkül látóköriünk szűkebb, a tanulmány maga súlytalanabb lenne.

Modellünkben radikális következtetések fakadnak, de ezek a következtetések csupán a ma jellemző tendenciák fényében radikálisak. Szerencsésebb mindezt normalitásnak nevezni, ami megfelelően utal arra: e radikalizmus nem az öncélú felforgatás-vágy terméke.

Kiindulópontunk szerint az élő természet számos helyettesíthetetlen közvetlen és közvetett szolgáltatást nyújt számunkra, s hogy ezek unokáink számára is hozzáférhetőek legyenek, feltétlenül kerülnünk kell a természet pusztítását. A megőrzés része annak vizsgálata, hogy a földfelszín mekkora hányadán működhet többé-kevésbé akadálytalanul a bioszféra, s az élő folyamatok egyik legfontosabbika, a fotoszintézis. Ügyelnünk kell a társadalom egészséges arányára a természeti környezetben belül, de a gazdaság egészséges arányára is a társadalmon belül. A *fenntartható növekedés* melletti érvelés (ami jelen esetben egyre több és több természeti terület elhódítását jelenti) véges földi rendszerünkön belül képtelen és fenntarthatatlan célkitűzés. Persze bizonyos mértékű emberi környezetformálás elfogadható, belefeér, mert elviseli a környezetünk (és szükségünk is van erre), bizonyos szinten túl azonban *visszafordíthatatlan* károsodását okozhatja földi életfenntartó rendszerünknek. Az embernek küldetése van környezete formálására, de csak addig, amíg mindezt felelős gondnoksággal gyakorolja.

Amikor a társadalmi szféra fenntarthatóságára hívjuk fel a zöldök és nem a zöldök figyelmét, számot kell vetnünk azzal, mi is a célunk, milyen jövőkép lebeg a szemünk előtt, s nem utolsósorban, mit tartunk az ember lényegének. Emberképünk nem alapulhat a hagyományos közgazdaságtan *homo oeconomicus*-ideáján, ezen az alapon *semmiféle* fenntartható társadalmi-környezeti stratégia nem dolgozható ki. Ellenben magunkénak valljuk a teljes emberről szóló ideát, test és lélek harmonikus együttesét, amely mind a társadalmi, mind a környezeti fenntarthatóság záloga. E keretben a gazdaság is a helyére kerül a teljes rendszeren belül.

Modellünk szerint a természeti tőke jó része nem helyettesíthető termelt (ember által létrehozott) tőkével, s ez a további természetpusztítástól való tartózkodásra szólít föl. Semmiképp sem fenntartható *újabb* földterületek lebetonozása, az ökoszisztémák autópályákkal és bevásárlóközpontokkal való *további* szétszabdálása és *új* zöldövezeti lakóparkok létrehozása.

A modell rávilágít a méretgazdaságosság (volumenhozadék) problémájára is. Rendszerünk a *termelési oldalon* mindenáron be akarja söpörni ennek gyümölcseit, nem törődve a gigantikus léptékű termelés elszemélytelenítő és helyi környezetet pusztító hatásával (a környezet ugyanis mindegyütt helyi!), miközben a *fogyasztási oldalon* a „kicsi szép”-elvet erőlteti, holott a „kicsi” itt éppen „csúnya”, amennyiben erősíti az individualizá-

lódást, az elszemélytelenedést, az áruformát, s fokozza a természeti környezet terhelését.

A területhasználat és az építési tevékenység kapcsán fontos a strukturális vonatkozások felismerése is. Modern rendszerünkben egyre több fenntarthatatlan szolgáltatást *kell* igénybe venni. A városokban ez hangsúlyozottan így van (pedig nem szükségszerű, hogy így legyen), de már vidéken, a falvakban is egyre jellemzőbb, mivel e településfajták a „fejlesztések” révén egyre inkább a városokra kezdenek hasonlítani. Több tanulmány szerint „*egységes civilizációs szintű településrendszer*” van kialakulóban. Ez alatt, sajnos, a legtöbb esetben egységesen *áruformájú* körülmények kialakulását kell értenünk – hacsak nem vizsgáljuk felül fejlődésről és jó(l)létről alkotott elképzeléseinket.

Figyelemre méltó következtetések vonhatók le a tényből, hogy egyre többen menekülnek az áruformájú struktúrák elől. Az emberek – turistaként vagy letelepedőként – egyre inkább oda próbálnak menni, ahol még van valami más érték, mint a piaci érték; ám sajnos ezzel gyakran meg is pecsételik e vonzó, romlatlan értékek sorsát (ez egyik legfontosabb közjóságunk, a személyes formájú, romlatlan környezet tragédiája). A jelenség szomorú, ám bizonyítékkal szolgál arra, hogy az emberben igenis mélyen gyökerezik a romlatlanság, a nem-piaci iránti vágy. Erre a beállítottságra kellene alapozni, s olyan területhasználati-építési stratégiát kialakítani, mely a táj és az ember személyes formáját helyezi előtérbe – még a városokban is.

Az építészetben is egy tág, integrált szemléletet kell érvényesíteni. Az építész feladata az építés, legelőször is önmaga felépítése. Kell egy egészséges szellemi alapállás, amelyből kiindulva oldja meg feladatát. Az organikus (szerves) építészet elvei összecsengenek az emberi teljesség és az épületek energiatakarékossági követelményeivel, tehát a fenntarthatóság szempontjából követendők.

A döntéshozatal struktúrája szempontjából fontos az Európai Unió által is kanonizált szubszidiaritás (kisegítés) elve. Ugyanakkor minden esetben figyelembe kell venni az adott döntési szintre jellemző áruformájúság, illetve személyes formájúság mértékét is, s ennek alapján kell kialakítani a követendő stratégiát. A szubszidiaritás első fokú kritériuma mellett tehát szükség van e másodlagos kritérium vizsgálatára is. Ez persze (egyelőre?) nem európai uniós követelmény, hanem teljességre törekvésünkből fakad. Mindenesetre az Unióban a vidékfejlesztéssel kapcsolatban is előremutató folyamatok indultak meg, erre utal a Cork-i Deklaráció (1996) és az Európa Tanács által elfogadott Vidéki Térségek Európa Kartája (1995). Mindez legalábbis fontos kapcsolódási pont integrált modellünk és a jelenlegi törekvések között.

Végül, ha nemcsak álmodozni, hanem a gyakorlati megvalósításról is gondolkodni szeretnénk, érdemes szövetségeseket keresnünk. Mivel célunk

a teljességre törekvés jegyében megvalósított fenntarthatóság, nem nehéz észrevenni, hogy az egyházakban akkor is jó szövetségesre találhatunk, ha nem vagyunk hívők. Nem utasíthatni, kioktatni kellene őket valamiféle álhumanista, álszabadságjogos alapról, hanem kellő alázattal, mégis egyenjogú partnerként közeledni hozzájuk. Akár olyan témákkal is, mint a terület-használat és az építési tevékenység irányelvei (s nem konkrétumai). Kölcsönösen hasznos lehetne ez a párbeszéd, s közben az egyházak is kialakíthatnák álláspontjukat e mindannyiunkat érintő fontos kérdésben. Éppen ezért a hívek számának csökkenése, hazánk mintegy missziós területté válása egyáltalán nem örömteli esemény, hanem a teljes rendszer fenntarthatatlanságára utaló vészjelzés. Vegyük észre, a vallás, gazdag keresztény hagyományunk *elválaszthatatlan* attól a tájtól és régiótól, amelynek fenntarthatóságáért fáradozunk! A történelmi egyházak tanítását tüzetesen megvizsgálva szembeötlő, hogy ugyanazt a valódi radikalizmust képviselik az áruformával szemben, mint ami a fenntarthatóságot hangsúlyozó integrált rendszerből is következik.

Vajon a modellből fakadó radikális következtetéseket nem fogják-e múltba révedésnek, valamiféle retrográd (akár klerikális) reakciónak bélyegezni? Meglehet, így lesz, pedig szó sincs általános technológia és „fejlődés”-ellenességről. A vasútfejlesztésnek például fontos szerepet kell kapnia a fenntartható terület-használatban, noha a vasút az ipari forradalom egyik jelentős vívmánya. Modern eszközeink, csúcstechnológiáink, lehetőségeink ésszerű, azaz a normalitás jegyében való használatára van szükség itt is. S valamiféle erőszakos vallási térítés igénye sem merül föl, pusztán csak annak belátásáról van szó, hogy fenntarthatóság és hagyományos vallás szorosan összefüggenek.

Jelen tanulmány e konzervatív, múltból való kreatív építkezésre (s nem a múlt visszahozatalára) fölszólító rétegét félretéve is kirajzolódik a téma két, markánsan eltérő megközelítése: a környezeti szempontokat radikálisan érvényesíteni kívánó *zöld* vagy *ökológiai* irányzat, illetve a gazdasággal, a piaccal meglehetősen „barátságban álló”, azt felforgatni nem kívánó, sőt kiterjeszteni akaró *környezetgazdasági* irányzat. Az ökológiai irányzat annyiban összeegyeztethető az integrált szemlélettel, amennyiben a társadalmi szféra szempontjait is hajlandó figyelembe venni.

Érdemes azonban egy harmadik irányzatról, a *technokratákról* is szólni. Egyelőre úgy tűnik, ők uralják a fontos döntéshozatali pontokat, s a technológiai fejlődéstől várják a fenntarthatósági problémák megoldását. Nem tesznek föl valódi kérdéseket, s ha mégis ilyenekkel szembesülnek, a fejlődésre hivatkozva bagatellizálják s kerülik meg ezeket. A technokrata beállítottság olykor persze egybeeshet a környezetgazdasági állásponttal, de azért belátható, a kettő nem egészen ugyanaz.

De mit is mond a piacbarát⁴⁰ környezetgazdaságtan a területhasználatról és az építési tevékenységről? Alapvető célkitűzései közé tartozik az externália internalizálása, vagyis az IMBY⁴¹ szemlélet, amelynek következtében fenntarthatatlan tevékenységünk „gyümölcseit” is mi magunk „élvezük”, és ártalmait, költségeit nem terhelhetjük másokra. Ez még a *homo oeconomicus*-szemléletben is hatásos törekvés: ha fenntarthatatlan tevékenységünk költségei közvetlenül nálunk csapódnak le, akkor ez erőteljes ösztönzés a fenntarthatóság irányába. Az irányzat mindennek érdekében például a környezetértékelést (a költségek pontosabb számbavételét), az épületekre az energiapasszust, a káros tevékenységek megadóztatását (és nem betiltását) alkalmazza, ami nem más, mint piaci eszközök alkalmazása a fenntarthatóság érdekében.

E fölfogás szerint a természeti tőke helyettesíthető ember által létrehozott (termelt) tőkével, azaz mindaddig fenntartható a gazdálkodás, amíg az elpusztított természeti tőke helyett azzal egyenértékű termelt tőkét hozunk létre. Fenntartható a földterület lebetonozása, autópályákkal és bevásárlóközpontokkal való szétszabdálása, ha az így elveszett természeti tőke értéke kisebb az ily módon létrehozott javakénál. Nem mindegy persze, miként rendelünk pénzüsszeget az elveszett természeti tőkéhez, és mekkorát. S van, ahol már maguk a hatékonysági megfontolások is megállítják a fenntarthatatlan „civilizálódást”: például az erőltetett infrastruktúraépítés bizonyos népsűrűség alatt tisztán közgazdasági alapon is megkérdőjelezhető.

A piacbarát környezetgazdaságtan nagy veszélye, hogy a fenntarthatósági problémák mindegyikét piaci-gazdasági nehézségként látta. Könnyen arra a következtetésre juthatunk: először kellően gazdagnak kell lennünk, hogy majd utána környezetvédelemmel, fenntarthatósággal is foglalkozhassunk. Az irányzat nem teszi föl azt az alapkérdést, hogy milyen az egészséges viszony a gazdaság és a társadalom, vagy a gazdaság és a természet között, talán túlságosan sokat remél a gazdasági megoldásoktól. Ugyanakkor éppen azért, mert gazdasági alapokon áll, javaslatait könnyebben gyakorlatba ültethetjük, mint a normalitást célzó modellből fakadó elképzeléseket. Mi több: mai fenntarthatatlan rendszerünkben sok környezetgazdasági javaslat már magában is hátborzongatóan radikális a technokrata és növekedéspárti döntéshozók számára. Mindezek miatt úgy tűnik, a radikális és a kevésbé radikális megközelítések terén is valamiféle okos, taktikai egyensúlyra van szükség. A környezetgazdaságtan tűzoltása nélkül alighanem gyorsan megsemmisülne minden, amit egyáltalán érdemes hosszú távon fenntartani – miközben persze azért jó lenne, ha a tűz megelőzésével is mind többen foglalkoznánk.

⁴⁰ Fontos megjegyezni, hogy integrált szemléletünk sem piacellenes, hanem csak a maga helyén szeretné látni a piacot és a piaci gondolkodást.

⁴¹ IMBY=In My Back-Yard, azaz „az én kertem végébe”.

HIVATKOZÁSOK

- Beliczay E. [2003]: *Az agglomeráció közlekedés okozta környezeti problémái és a területfejlesztés összefüggései*; in: Kiss K. (szerk.): *Zöld gazdaságpolitika – Egyetemi jegyzet közgazdász hallgatóknak*; Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest, 242–257. o.
- Bódi F. [2003]: *Önkormányzás és területpolitika*; Agroinform Kiadóház, Budapest
- Bookchin, M. [1992]: *Urbanization without Cities – The Rise and Decline of Citizenship*; Black Rose Books, Montreal; a könyv egy fejezete magyarul: *Városellenes urbanizáció*; in: Lányi A. (szerk.): *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*; ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet – Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 183–190. o.
- Böhm A. [2002]: *Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés*; Agroinform Kiadóház, Budapest
- Curtis, F. [2003]: *Eco-localism and sustainability*; Ecological Economics 46, 83–102. o.; várható magyar nyelvű megjelenés 2006-ban, a *Kovász* című folyóiratban
- Daly, H. E. [2001]: *A gazdaságtalan növekedés elmélete, gyakorlata, története és kapcsolata a globalizációval*; Kovász, tavasz–nyár, 5–22. o.
- Enyedi Gy. [1988]: *A városnövekedés szakaszai*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ertsey A. (szerk.) [1999]: *Autonóm kistérség – Országos ajánlás*; Független Ökológiai Központ Alapítvány, Budapest
- Ertsey A. [2001]: *Kitágított építészet*; előadás a Nadasdy Akadémián 2001. június 16-án tartott *Építészet – Belső terek és a természet* című szimpóziumán (http://www.nadasdy.org/magyar/forum/ep_ertsey.html – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Ferkai A. [2005]: *Lakótelepek*; Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest
- Finta J. [2001]: *A mesterséges terek természetes élete*; előadás a Nadasdy Akadémián 2001. június 16-án tartott *Építészet – Belső terek és a természet* című szimpóziumán (http://www.nadasdy.org/magyar/forum/ep_finta.html – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Georgescu-Roegen, N. [2002]: *Az entrópia törvénye és a gazdasági probléma*; Kovász, 19–31. o.
- Gonczi A. [2004]: *Az élő természet adományai*; Kovász, 15–43. o.

- Gubán P. [2001]: *Fenntartható turizmus- és erőforráshasználat a vidékfejlesztésben*; in. Kocsis A. (szerk.) [2001], 81–118. o.
- Horn G. [2001]: *A turizmus hatása az ökológiai és a társadalmi sokféleségre*; Kovász, ősztél, 153–165. o.
- Kavanaugh, J. F. [2003]: *Krisztus követése a fogyasztói társadalomban – A kulturális szembenállás lelkisége*; Ursus Libris – Altern-csoport, Budapest
- Kerekes S. [2002]: *Méretgazdaságossági és jóléti optimum a környezetvédelmi szolgáltatásokban*; Közgazdasági Szemle, november, 972–985. o.
- Klein, N. [2004]: *NO LOGO – Márkák, multik, monstrumok*; AMF – Tudatos Vásárlók Egyesülete, Budapest
- Kocsis A. – Enyingi T. [2001]: „*Fenntartható fejlődés*” modellkezdeményezések és az ökológiai tájközpontok hálózata a Dunántúlon; in. Kocsis A. (szerk.) [2001], 57–74. o.
- Kocsis A. (szerk.) [2001]: *Gondolatok az ökológikus vidékfejlesztésről*; Agroiinform Kiadóház, Budapest
- Kocsis T. [2002]: *Gyökereink – Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*; Kairosz Kiadó, Budapest
- Kolláth Z. [2001]: *Fényszennyezés és világítástechnika*; Elektrotechnika, május (http://fenyszennyez.es.csillagaszat.hu/cikkek/fenyszennyez.es_vilagitastechnika.html – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Kolláth Z. – Gyarmathy I. [2004]: *A fényszennyezés-konferencia állásfoglalása*; Debrecen, 2004. szeptember 22. (http://fenyszennyez.es.csillagaszat.hu/jogi_ajanasok/a_fenyszennyez.es_konferencia_allasfoglalasa.html – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Kubinszky M. [2001]: *Westend város a Váci úton*; Magyar Szemle, június (http://www.magyarszemle.hu/archivum/10_5-6/9.html – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Lantos T. [2001]: *A tájak fejlődése*; in. Kocsis A. (szerk.) [2001], 23–56. o.
- Lányi A. [2002]: *Ökopolitika és hagyomány*; Kovász, tavasz–tél, 5–17. o.
- Légkondi-rendelet* [2005]; TV2 – Tények, 2005. szeptember 5. (http://www.tv2.hu/Archivum_cikk.php?cikk=100000106834&archiv=1&next=0 – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Molnár P. [1998]: *A jó szövetségekre alapozna az országépítő – Interjú Makovecz Imrével*; in. *Innen az Óperencián – Interjúk a nemzetstratégiáról*; a Windsor Klub Könyvei III., Budapest (<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/politika/hungpol/operenc/html/3.htm> – 2005. november 26-i állapot szerint)

- Nagy Farkas Dudás E. [2001]: *Emberhez mért házakat tervezni, építeni – Beszélgetés Pesti Attilával, a szabadkai Építőmérnöki Kar abszolvensével*; Hét Nap – Vajdasági Magyar Hetilap, november 7. (<http://www.hetnap.co.yu/8.43/cikk17.html> – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Neumayer, E. [2003]: *Weak versus strong sustainability – Exploring the Limits of Two Opposing Paradigms*; Edward Elgar, második, javított kiadás
- Papp I. [2004]: *Milyen is az alföldi építészet? – Száz évvel ezelőtt pontosan tudták, milyen házat kell építeni – Beszélgetés Pesti Attila építésszel*; Magyar Szó, július 19. (<http://www.hhrf.org/magyarszo/arhiva/2004/jul/19/main.php?l=muvelodes.htm> – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Polányi K. [2004]: *A nagy átalakulás*; 2. kiadás, Napvilág Kiadó, Budapest
- Pósa Z. [2002]: *Makovecz breviárium – „A szerves építészet a teremtett világgal harmonizáló környezeteket hoz létre!”*; Új Könyvpiac, augusztus 17. (<http://www.ujkonyvpiac.hu/cikkek.asp?id=182> – 2005. november 26-i állapot szerint)
- Røpke, I. [1999]: *The dynamics of willingness to consume*; Ecological Economics 28, 399–420. o.; magyarul: *A fogyasztási hajlandóság mozgatórugói*; in: Pataki Gy. – Takács-Sánta A. (szerk.): *Természet és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*; Typotex Kiadó, Budapest, 2004, 323–359. o.
- Scheer M. – Beliczay E. – Tombácz E. [2003]: *A budapesti agglomerációs folyamatok környezeti és társadalmi hatásai*; Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Környezettudományi Intézet, Budapest
- Schumacher, E. F. [1991]: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Spéder Zs. [2002]: *A szegénység változó arcai – Tények és értelmezések*; Andorka Rudolf Politikatudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest
- Tombácz E. [2002]: *A modern nagyváros, mint a fenntartható fejlődés koncentrált kudarca*; in: Pálvölgyi T. – Nemes Cs. – Tamás Zs. (szerk.): *Vissza vagy hova? – Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon*; Tertia Kiadó, Budapest
- Tomka M. – Goják J. (szerk.) [é. n.]: *Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok*; Szent István Társulat, Budapest
- Utasi Á. [2004]: *Feláldozott kapcsolatok – A magyar szingli*; MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Victor, P. A. [2005]: *Eric Neumayer – Weak versus strong sustainability*; könyvismertetés, Ecological Economics 52, 127–128. o.
- Vida G. [2001]: *Helyünk a bioszférában*; Typotex, Budapest

Világváros vagy világfalu, avagy fenntartható építés és településfejlesztés Budapesten és az agglomerációban [2004]; Önkormányzati anyag, Független Ökológiai Központ Alapítvány, Budapest

Wackernagel, M. – Rees, W. E. [2001]: *Ökológiai lábnyomunk – Hogyan mérsékeljük az ember hatását a Földön?*; Föld Napja Alapítvány, Budapest

Bryan G. Norton

Népesedés és fogyasztás

Környezeti problémák a méret tükrében*

Szinte minden alkalommal, amikor egyetemistáknak környezettel kapcsolatos témákat tanítok, akad legalább egy hallgató, aki magabiztosan állítja, hogy a környezeti problémák leginkább a népességnövekedés számlájára írhatók, és ha szabályozni tudnánk a népesség növekedését, akkor a problémák is megszűnnének. Noha e hallgatói tudatlanság láttán mindig megpróbálok leplezni kiábrándultságom – különösen, ha ez a problémákról való kötetlen gondolkodás során bukkan fel –, azt is be kell vallanom, hogy ezekben az esetekben valósággal vissza kell fognom magam e tanuló nyilvános megdorgálásától. Még inkább elkeserítő azonban az, hogy alighanem sok egyesült államokbeli felnőtt is osztja e nézetet, s ez talán a fejlett világ más részein élőkre is igaz. A környezeti problémák e százalmas leegyszerűsítése nemcsak hogy egyszerűsítés, hanem erkölcsi szempontból is veszélyes. Ha mindezt összekötjük azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy az iparilag fejlett országok kézben tartják népesedésüket, akkor a környezeti problémák népesedési kérdéssé szűkítéséből már egyszerűen következik az, hogy a létező és a kibontakozó környezeti problémákért a kevésbé fejlett országok a felelősek. Az órán a diákokat azzal próbálok kizökkenteni önelégült álláspontjukból, hogy rámutatok a következőkre: ha a környezeti problémák forrása valóban a gyermekvállalás, akkor azt is tudomásul kellene venniük, hogy – a jelenlegi fogyasztási szokások mellett – minden megszületett amerikai gyermek 40-50-szer nagyobb hatást gyakorol környezetére, mint egy szegényebb országbeli. E környezetterhelő fogyasztás nagy része csak azért lehetséges, mert a Dél kevésbé fejlett országaiból anyag áramlik az iparosodott Észak felé. Még ha ez az anyagáramlás gyors gazdasági növekedést eredményez is, mint például Indonéziában, a környezeti és kulturális költségek óriásiak, s e növekedés gyümölcseit gyakran csak az elit élvezi.

Persze nem akarom itt tagadni a túlnépesedés környezeti problémákban betöltött szerepét; sőt, a túlnépesedés egy fontos és sokszor figyelmen kívül hagyott tényező. Annak megállapításán túl, hogy az egyéni fogyasztásból származó környezeti hatások rendkívül eltérők a világ különböző pontjain,

* A tanulmány *Population and Consumption – Environmental Problems as Problems of Scale* címmel jelent meg az *Ethics and the Environment* 5(1) 2000. évfolyamában (23–45. o.). A fordítást az eredetivel Kovács Tamás vetette egybe. A Kovács köszönetet mond a PMC 2000 Kft-nek, amiért állta a magyar változat közléséért fizetendő jogdíjat. A tanulmány az International Workshop on Population, Environment, and Society at the Verge of the 21st Century (Department of Geography, Tel Aviv University, 1995. december 10–12.) konferencián elhangzott előadás alapján készült. A szerző köszönetet mond az érdekesítő konferencia szervezőinek és támogatóinak. © 2000 Indiana University Press

fő állításom az, hogy a környezeti problémák népesedéssel való azonosítása erkölcsi leegyszerűsítés, mert a népeségnövekedés nem önálló hajtóereje a környezetpusztító társadalmi változásoknak.

E tanulmányban elsődleges célom annak bemutatása, hogy a fejlett világ közvetetten – és olykor közvetlenül is – felelőssé tehető azért a „szegénység–népesedés–még nagyobb szegénység” körforgásért, amely a demográfiai átmenet állapotában megrekedt szerencsétlen országokat sújtja. E társadalmak, mivel képtelenek a születésszámot a jobb orvosi és egészségügyi ellátás révén lecsökkent halálhozati rátához igazítani, a népeségnövekedés és a szegénység kilátástalan csapdájába esnek. Az első részben a generációk közötti felelősség kérdését vizsgálom, s összefoglalom válasszomat mindazoknak, akik úgy hiszik, hogy a környezeti problémák elsődleges oka a fejlődő országok népeségnövekedése. A második részben amellet érvelek, hogy a fejlett nemzetek és társadalmak fontos kötelezettsége, hogy segítséget nyújtsanak a fejlődő országokbeli népeségnövekedés, éhínség és környezetpusztulás problémáinak leküzdésében. Rá kell jönnünk azonban, hogy sokkal könnyebb megfogalmazni a segítségnyújtás általános kötelezettségét, semmint pontosan meghatározni annak hatékony módját. Ezért kutatom a harmadik részben a gazdag nemzetek szegényekkel és jövővel kapcsolatos kötelezettségének természetét. Jó okkal feltételezhetjük, hogy a környezet és az erőforrás-használat problémái visszavezethetők a méret problémájára, s hogy ezen az alapon a kötelezettségek is világosabban megragadhatók. E kötelezettségeket a legjobb úgy felfogni, mint átlapolt méretekből fakadó kötelezettségeket (cross-scalar obligations), melyek a mai és az eljövendő nemzedékek *alternatíváit* és *lehetőségeit* védik. Végül a negyedik részben röviden megvizsgálom, hogy az alternatívák és a lehetőségek védelme milyen kötelezettséget ró ránk a távoli nemzetekkel, illetve a jövő generációkkal kapcsolatban.¹

Miért kiábrándító egyszerűsítés a környezeti problémákat a fejlődő országok népeségnövekedésének számlájára írni?

Daniel *Quinn* gyakran idézett elbeszélése az *Izmael* (1992), mely egy beszélni tudó autodidakta gorilla és egy a világ megmentésének mikéntjét tudni akaró „diák” beszélgetése. *Izmael* egy alkalommal megkérdezi a diáktól, mikor ért véget a mezőgazdasági forradalom (abban mindketten egyetértenek, hogy körülbelül 8000–10000 évvel ezelőtt kezdődött), mire a fiú kénytelen elismerni, hogy az bizony még ma is tart. Az intenzív – általában monokultúrás – mezőgazdálkodás révén ugyanis a mezőgazdaságra épülő kultúrák hatalmas városi tömegeket képesek eltartani, s mivel ezek továbbra is egyre távolabbi vidékekre terjeszkednek, mindenütt

¹ Lásd Kavka (1981) hasznos elemzését, amely a távoli népekkel, illetve a jövő nemzedékeivel szembeni kötelezettségeinket hasonlítja össze.

elpusztítják az ott talált vadászó-gyűjtögető társadalmakat. Káin és Ábel történetét metaforaként használva Izmael rámutat, hogy a Közel-Keleten kezdődött folyamat, amelyben a növénytermesztők kiszorították és megsemmisítették a legeltető és vadászó-gyűjtögető társadalmakat, ma is folytatódik. Még a távoli hegyek és a legsűrűbb dzsungel legeldugottabb részein élő bennszülött törzsekre is vagy kipusztulás vár, vagy elkerülhetetlenül magával ragadja őket az a mélyreható átalakulás, amely először az intenzív mezőgazdaság, majd később a világgazdaság egyeduralmát hozza el a Föld legvégső társadalmába és legutolsó kultúrájába is.

Ma már el kell ismernünk, hogy az európai kultúra feltartóztathatatlan újjvilági terjedésével ellehetetlenült az a korábbi életvitel, amely húszezer év viszonylagos elszigeteltségében alakult ki (Cronon [1983]; Crosby [1986]). A bennszülött amerikai kultúrák bizonyos területeken és időszakokban számos nemzedéken át fennmaradtak. Ezek esetenként, ezt ma már tudjuk, meglehetősen eredményesen, kölcsönhatásban formálódtak együtt környezetükkel, ami mai fogalmaink szerint viszonylag kisszámú népességüknek² elfogadható életszínvonalat biztosított. Új-Anglia törzsei például (Cronon [1983]) láthatólag szándékosan tartották fenn a vidék változatos arculatát. Tűzzel és más módszerekkel növelték a vadászterületeket, a környezet termékenységét pedig vándorló életmódjuk révén őrizték meg. A gyarmatosítás azonban magával hozta a földtulajdon európai fogalmát, mely arra kényszerítette az őslakókat, hogy feladják az őseik által nemzedékeken át követett vándorló életformát. Az újfajta betegségek és a háborús mészárlások mellett a vándorló életformának ez a felborítása okozta a törzsi népesség drasztikus fogyását. Európai származásúként nem célom felelősök keresése, egyszerűen csak megérteni akarok egy jelenséget, és szeretném megvizsgálni annak generációkon és politikai határokon átnyúló erkölcsi következményeit. A szóban forgó jelenség nem más, mint technikailag fejlettebb civilizációk találkozása elszigetelt, kevésbé fejlett törzsi rendszerekkel, aminek során a technikailag fejlettebb civilizáció elpusztítja

² Vitatott annak történelmi megítélése, hogy az amerikai őslakosok számát mennyiben apasztotta le a fertőző betegségek egy korai hulláma addigra, amikor egyáltalán megfigyeléseket gyűjthettek róluk az európai telepesek – azaz évtizedekkel vagy évszázadokkal a felfedezőikkel való első találkozás után. Ezért már jóformán lehetetlen kideríteni, mennyi lehetett az őslakosok száma az első kapcsolatfelvétel előtt, holott erre szükség volna ahhoz, hogy a mai népességgel összehasonlíthassuk őket. Kétségtelen, hogy számuk a mai, modern társadalmakénál sokkal alacsonyabb volt, a különbséget azonban csak találgatni lehet. Sokkal inkább elvi és erkölcsi természetű az a kérdés, hogy vajon kell-e valamiféle önértéket tulajdonítani annak, ha egy kultúra egy adott területen nagyobb emberi népességet képes eltartani. Az utilitarizmusról szóló irodalomban ez ahhoz a vitához vezetett, hogy vajon a *teljes* vagy az *átlagos* hasznosság maximálása-e a kötelességünk. Lásd Norton (1982), amely hivatkozza az alapvető irodalmakat, s röviden tárgyalja e problémát a generációk közötti környezetetika összefüggésében.

a kevésbé fejlettet.³ A terjeszkedő, gyarmatosító nemzetek mitológiája szerint ez a „civilizáció” elhozatala az őslakosok számára (Quinn [1992]). Valójában azonban az eredeti kultúrát/civilizációt felváltja egy kívülről érkezett, mely – legalábbis az első időszakban – hatékonyabban képes feltárni és az ember szolgálatába állítani az erőforrásokat. Ennek során azonban a nagy komplexitású és nagy múltú kultúrák széthullanak, végül megsemmisülnek. Az ősi társadalmak lakóinak nem sok választásuk marad: vagy beolvadnak, vagy kihalnak.

Ma azt kérdezzük magunktól, vajon hogyan élhetnénk fenntarthatóan az Egyesült Államokban, Kanadában vagy Közép- és Dél-Amerikában? Az antropológia és a régészet eredményeinek köszönhetően ma már tudjuk, hogy a földhasználat és az erőforrás-hozzáférés kezelésére több sikeres megoldás is született egymástól függetlenül, melyeknek eredményeképpen különböző törzsek több emberöltőn át fennmaradhattak egy adott helyhez kötődő, különálló kulturális egységként (Gadgil–Berkes [1991]; Anderson [1996]). Ironikus, hogy a jelenlegi – félelmeink szerint nem fenntartható – rendszer mindenhol elpusztította és pusztítja ezeket a hagyományos, „fenntartható” életformákat, ha egyszer kapcsolatba került velük. Noha szívesen síkra szállnék az őshonos kultúrák védelme mint megoldásra váró erkölcsi probléma mellett, tanulmányomban mégis azon országokkal és területekkel foglalkozom, ahol az ősi kultúrákat már szinte teljesen felváltotta az új. Könnyen felismerhetők e helyek arról, hogy ahol csak lehetséges, intenzív és rendszerint monokultúrás módon természetnek könnyen eladható növényeket exportra. Ha találunk is erdőket, azokat könnyelműen – rendszerint az export miatt – tarra vágják, majd a területet monokultúrás művelésbe fogják. Ezek a gyors mezőgazdasági, és ezzel együtt ipari fejlődéssel jellemezhető térségek azért is könnyen azonosíthatók, mert az egyre terjeszkedő városok körül megjelennek a még náluk is gyorsabban növekvő nyomorpegyedek. Ezek azok az országok, amelyek a népesedés–szegénység csapdájában vergődnek, s ilyen körülmények között már képtelenség visszatérni bármiféle régebbire hasonlító rendszerhez. Ha viszont fenntarthatóan szeretnénk élni, nem haszontalan megismernünk e hagyományos rendszerek működését.

Mindenesetre nem akarom rózsaszínre festeni az őslakók életét, hiszen éppúgy találhatunk köztük nagyszerű és meglehetősen demokratikus kultúrákat, mint ahogy hierarchikusakat is, amelyek számunkra kegyetlenek látszanak. Számos példa akad olyan bennszülött kultúrákra, amelyek fölélték erőforásaikat és kihaltak, mint például a Húsvét-szigetek egy korai civilizációja. Ugyanakkor azonban néhány hagyományos kultúra generációkon át sikeresen, viszonylagos harmóniában és stabilitásban tudott élni

³ Arról, hogy egyes országok – társadalmuk és gazdaságuk – miért képesek másoknál könnyebben bekapcsolódni a világgazdasági versengésbe, lásd Kennedy (1993).

környezetével. Náluk a titok, amit most feltárni szeretnénk (Anderson [1996]; Gadgil–Berkes [1991]; Rappaport [1968]).

William Cronon az új-angliai táj ökológiai történetét írta meg, ami véleményem szerint meghatározó annak megértésében, hogyan vált az Újvilág „vadonja” fogaskerékké a nemzetközi ipar és kereskedelem gépezetében, illetve hogyan „civilizálódott” az európai jog és szokások által. Cronon és az őt követő ökológiai történészek rámutattak arra, hogy a gyarmati kultúrák „fejlődése” – válaszként a világgpiacokra, a jövedelemtermelő gazdálkodásra, a jövedelmezőn exportálható javak és szolgáltatások előállítására – nem más, mint a táj homogenizálódásával és az évezredek óta ott lakó törzsek élőhelyeinek elpusztításával jellemezhető ökológiai folyamat másik oldala. Új-Anglia őslakosai változatos vidéket vontak művelés alá, legfőképp a tűz segítségével, ha azonban a szükség úgy hozta, akkor tovább vándoroltak, hogy újabb erőforrásokat szerezzenek. Hogy elkerüljék az erőforrások körüli felesleges konfliktusokat, az új helyre érkezve meggyeztek az ott lakó törzsekkel az erőforrás-használat mértékéről. Az európaiak érkezésével azonban megjelent a földtulajdon és parcelláról parcellára tért hódított. Ennek az lett a következménye, hogy míg korábban egy mocsaras területről egyszerre akár több törzs is alkalmasszerűen nádat szerezhetett a kosárfonáshoz, addig az európai telepesnek a földjén levő mocsár lecsapolása állt érdekében, mivel e nélkül nem tudott pénzzé tehető exportcikkeket előállítani.⁴ A jövedelem- és kereskedelem-orientált, de a piacoktól távoli gazdaságok egyre inkább csak kevés fajta termék előállítására összpontosítanak, hogy ki tudják elégíteni a világméretű keresletet. A helyi társadalmi intézményeket központosítottabbak váltják fel; vidéken ez a földhasználat egysikúvá válásában, a monokultúras gazdálkodás terjedésében és a sokféleség csökkenésében mutatkozik meg (Curtin [1995]).

Megint hangsúlyoznom kell, hogy nem felelősöket akarok keresni, hanem a „gazdasági fejlődés” sokrétű jelenségét szeretném megérteni. Úgy gondolom, hogy az európai típusú – kereskedelemre, pénzre, a föld és a rajta lévő erőforrások tulajdonlására épülő – gazdasági rendszer megszüntette a táj változatosságát és a generációk alatt fokozatosan kialakult földhasználati rendszert.

Persze akár úgy is érvelhetnénk, hogy mindez pusztán „a legerősebb fennmaradását” példázza. Ennek analógiájára olykor azzal érvelnek, hogy a magasabb szervezetszerű rendszerek – nagyobb hatékonyságuknál fogva – „szükségyszerűen” váltották fel a kevésbé fejlett törzsi struktúrákat. Az érvelés azonban épp ezen a ponton bicsaklik meg. Valóban nem lenne kétsé-

⁴ Cronon elemzését folytatva (1991) arról írt, hogy miként vált teljessé az újvilágbeli gazdasági fejlődés az infrastruktúra erőszakos fejlesztése révén. Tanulmánya Chicago fejlődését követte nyomon, mely a természet kizsákmányolásában szállítási központként működött.

ges a váltás szükségszerűsége, ha csak azt néznénk, hogy ezek az importált rendszerek hatékonyabbak-e és több embert képesek-e eltartani *rövid távon*. Ha azonban a kérdés az, hogy az újonnan érkezett rendszer képes-e az adott helyen *hosszú távon* fenntartható és életképes kultúrát létrehozni, akkor a válasz nem lehet más, minthogy nem tudjuk. Az importált rendszer itt még nem működik elég hosszú ideje. Csak annyit tudunk, hogy az évezredek alatt kialakult hagyományos rendszerek helyét az utóbbi két-háromszáz évben átvette egy új, kísérleti rendszer. A kísérlet kimenetele egyelőre ismeretlen.⁵ Még nem telt el elég idő ahhoz, hogy ellenőrizzük a kultúra hosszas fennmaradására vonatkozó alapvető feltevést, noha a bizonyítékok ma már egyre inkább láthatók. Jelen tanulmány szerint a sokasodó bizonyítékok többnyire cáfolják e feltevést.

A kultúraváltás jelensége ökológiailag is értelmezhető. Az ökológus Ramon *Margalef* (1968) planktonikus közösségeket tanulmányozva fogalmazta meg azt a törvényt, mely szerint két élő közösség kapcsolatba kerülésekor az energia a kevésbé fejlettől a magasabb szervezettségű felé áramlik. Ha például a szabadon úszó planktonokban gazdag, sekély tengervízben létrejön egy korallzátony, akkor a planktonok a zátony szervezettebb közösségében evolválódott összetettebb élőlények táplálékává válnak. Az Újvilág európai gyarmatosítása ilyen ökológiai fejlődéshez is hasonlítható.⁶ Vegyünk például egy tengerfeneket, ahol bár nem találhatók korallok, a mélység, a klíma és a víz minősége alkalmas élőhelyet jelentene számukra! Annak ellenére tehát, hogy a feltételek adottak lennének egy korallzátony kialakulására, feltehetően még nem települt elég közel olyan korall, mely meghódíthatná ezt a helyet. Az ökológiából ismert, hogy a nyílt óceánban evolválódó élő közösségek struktúrája rendszerint kezdetleges. A szóban forgó területet ezért valószínűleg főleg plankton és esetleg kis számú fenéklakó állatfaj fogja benépesíteni (utóbbiak szegényesek a vízoszlopon áthatoló kevés napfény miatt). A különböző halfajok inkább csak átvonulnak ezen a tengerrészen, miközben kiaknázzák a planktonokban megtett energiát. A rendszer még kevéssé strukturált, energiapiamis viszony-

⁵ Lásd *Leopoldnál* (1979) a környezeti problémák briliáns és előrelátó evolúciós elemzését. A cikk (mely 1923-ban készült és 1979-ben poszthumuszkiént lett kiadva) röviden, de pontosan vetíti előre a fenntarthatóság alkalmazkodáson alapuló elméletét, ami az „adaptív menedzsment”-mozgalom vezérelvévé vált (lásd *Holling* [1978]; *Gunder-son-Holling-Light* [1995]; *Lee* [1993]; *Norton* [1996]; *Norton-Steinmann* [megjelenés alatt]; *Walters* [1986]). Érdekes módon *Leopold* ezt a menedzsment-megközelítést közvetlenül köti az amerikai pragmatizmusnak nevezett gondolkodási irányzathoz (lásd *Norton* [1988], [1996]).

⁶ Mielőtt folytatnánk a párhuzamot, vegyük észre, hogy az emberi faj a többi fajhoz képest rendkívül fontos hasonlóságokat és rendkívül fontos különbségeket egyaránt mutat. Remélem, hogy ezek a hasonlatok az emberi invázió és gyarmatosítás, illetve az ökológiai invázió és betelepülés közötti hasonlóságokat és különbségeket egyaránt szemléltetni tudják.

lag kevés szintből áll. Viszont ha elsüllyed itt egy hajó – vagy létrejön egy korallzátony –, akkor az új fajok betelepülésével és az egykor egységes óceánfenéken újonnan kialakult különböző mikro-élőhelyekhez való alkalmazkodással idővel várhatóan nő a diverzitás és a komplexitás.* Ezekben a közösségekben azért fog növekedni a diverzitás, mert a rendszer különféle, be nem népesült élőhelyei (niche) számos eltérő stratégiát kínálnak a rendszer alapvető erőforrásának, az élő produktivitás nagy részét képviselő szabadon lebegő plankton-közösségeknek a kiaknázására. Idővel, amint a fajok különféle erőforrás-grádiensek mentén csoportosulnak, a rendszer részei egyre inkább bezárulnak és specializálódtak fajok váltják fel az oportunistákat.†

Az európaiak Újvilágba vándorlását tágabb értelemben hasonlóan tekinthetjük a sekély óceánfeneket előzőnlő és meghódító korallkhoz. A sekély óceán rendkívül produktív, de nincs olyan komplex rendszer, mely hatékonyan kiaknázná ezt. Az európai gyarmatosítás ökológiailag hasonló a korallzátony felépüléséhez, hiszen az infrastruktúra és a társadalmi intézmények szerkezete számos új lehetőséget (niche) teremtett az Újvilág erőforrásainak kifinomultabb és specializáltabb technológiákkal való kiaknázására. A meglévő élő közösségek, a planktonokhoz hasonlóan, szintén fölemészthetők a „természetes” (eredeti) rendszert hatékonyabban kihasználó hatalmas és komplex struktúrák fölépítésének folyamatában. Az erőforrások így „tőkévé” válnak, melytől a növekvő közösség további növekedése és lehetőségeinek bővülése függ. Ismert, hogy a korallzátonyok igen hatékonyan használják fel élő erőforrásaikat; minden egység planktonból nyert energiát többször visszaforgatnak, így a korall egy dinamikus stabil, növekvő komplexitású közösséget alkot.

Nézzük meg azonban, hogy a gyarmatosítás és az emberiség vándorlásai i. sz. 1500 és napjaink között miben különbözik a korallzátonyok felépülésétől! Egy sok alkotóelemből, rétegből és komplex folyamatokból álló korallzátony kiépüléséhez a fajok évmilliók alatti evolválódása, természetes szelekciója és alkalmazkodása szükséges. Az ökológiai léptékben jelentős változások, amint már említettük, rendszerint fokozatosak, az egyedek számos generációját felölelik. Az összetevők – és az őket támogató folyamatok – mindegyike sok-sok generáción át idomult az adott helyhez. A fennmaradt rendszerek megannyi körülmény megváltozását túléltek, gyors átalakulásokat éppúgy, mint az éghajlat módosulását. Ugyanígy az Újvilág európai gyarmatosítása, miközben sokkal nagyobb léptékű, mint

* Ebben az összefüggésben a diverzitás a fajok sokféleségére utal, a komplexitás pedig a táplálékhálózat összetettségére. (A szerk.)

† Az oportunista fajok (generalisták) általában nagy elterjedésűek, tág tűrőképességűek és sokféle környezetben életképesek. A specialista fajok egy vagy több környezeti tényezőre szűk tűrőképességűek, s nagymértékben alkalmazkodnak – kevéssé változó – környezetükhöz. (A szerk.)

bármely korallsziget kialakulása, kevesebb mint háromszáz év alatt közel a végéhez ért. Leszámítva azt az esetet, amikor egy nagy meteor ütközik a Földnek, ekkorát ritkán változik a természet emberi beavatkozás nélkül. Az európaiak beözönlése – geofizikailag – tehát sokkal inkább meteorhoz hasonlítható, mintsem korallzátonyhoz. Mivel a gyarmatosítók a fejlett fémművesség és technika révén – nemcsak valamelyest, de nagyságrendekkel – hatékonyabban használták fel az erőforrásokat, az őslakókkal együtt kiirtották az erőforrás-használat helyi, tapasztalati úton szerzett bölcsességét és mértékletességét is.

Mindazonáltal ha már ezen kultúrák egyikét sem tudjuk békében élni hagyni, legalább arra kellene törekednünk, hogy megértsük a helyi növény- és állatvilágról szerzett tudásukat, mivel az erőforrásaikról és hasznosításukról elraktározott információban és bölcsességben rejlenek egy olyan rendszer részletei, amely az adott helyen fenntartható. Folytatva a korallzátony-hasonlatot: a fenti törekvés kísérlet volna arra, hogy – amint az egy rövid tanfolyamban is történik – összegezzük egy korallzátony valamennyi genetikai információját; vagy hogy információt mentsünk meg a helyi élőlényközösségekről mint energia- és rostforrásról; s mindez egyben a helyhez kötődő egykori közösségek „történeteinek” és bölcsességének megmentése is volna. Ha a kulturális alkalmazkodás olyan, mint a genetikai alkalmazkodás, akkor nem várhatjuk, hogy az opportunisták rövid távú stratégiái, melyekkel már a fejlődési folyamat kezdetén felélik az erőforrásokat, sikeresek legyenek hosszú távon is.

Ha a korallzátony lakói évezredekig fenn tudják tartani magukat a meglévő plankton-állományból, akkor ez azért van, mert nem rombolják le és pusztítják ki teljesen alkotórészeiket, a közösségeket és a fajokat. Az ember esetében az erőforrás-használat hagyományos mintái szintén alkalmazkodtak ökológiai környezetükhöz, mivel a törzsek *helyben*, kísérletek és tévedések sorozatán keresztül sajátították el azokat (a legerősebb túlélése). Így bár számos példa található olyan helyi kultúrákra, melyek túlhasználták erőforrásaikat, ezek korlátozott kereskedelem mellett óhatatlanul kihaltak, mivel felélték erőforrásbázisukat. Ezért ha találunk egy olyan kultúrát, mely sok-sok emberöltőn át fennmaradt egy adott helyen, anélkül hogy kereskedelem vagy a szomszédos területek meghódítása révén pótlólagos erőforrást szerzett volna, akkor ez egyben példa is egy alkalmazkodott, fenntartható társadalomra (lásd például Rappaport [1968]; Anderson [1996]).

A kapitalizmus hódító és gyarmatosító kultúrái abban különböznek a hagyományos kultúráktól, hogy az előbbiek nem „helyhez kötöttek”, s ebből a szempontból alapvetően különböznek a hagyományos társadalmaktól és a korallzátonyoktól. E különbség kettős. Egyrészt az európai kultúra újvilágbeli terjedése az anyaországban zajló erőteljes fejlődésre épült, ideértve azokat a technológiákat, melyeket másutt fejlesztettek ki a helyi kézművesek közötti erős verseny, illetve a nemzetközi vetélkedés hatására.

Mindez ösztönözte a nyersanyag-kitermelésbe vont befektetéseket, és – a fegyvertől az ekevasig – lehetővé tette különféle technológiák exportálását az Újvilágba, miáltal ugrásszerűen megnőtt a korábban ott lévő kultúrák képessége arra, hogy energiájukat az Újvilág erőforrásainak kiaknázására fordíthassák (Cronon [1991]). A korallzátonynál nincs ilyen alap vagy kívülről érkező „befektetés”, csakis az *evolválódása helyén már elérhető* normál energiaáramlás segítségével épülhet fel. Az európai kultúra Újvilágra kényszerítése ilyen értelemben inkább egy már kész ökológiai rendszer új helyre dobásához hasonlítható, és jelentősen különbözik a korallzátonyok és a hagyományos társadalmak adott helyen végbemenő evolúciójától.

Másrészt – az elsőből következően – alapvető különbség, hogy a megszálló társadalmak kulturálisan nem helyhez kötöttek. A gyarmatosítók nem igazították alkalmazott technológiájukat a helyi sajátosságokhoz, így valószínűleg a közmondásos, ötszáz évente egyszer előforduló vihart sem élnék túl. Így az importált kultúrák – szemben a hagyományos társadalmak technológiáival – a technológiák szabad áramlására építkezve működnek tovább, ezek működtetése pedig nélkülözi a nemzedékek fokozatosan bővülő tudását (Marglin [1990]). A korallzátony valódi közösség, mert az alkalmazkodás minden lépését nemzedékeken át helyben tesztelik és integrálják. Ezzel szemben a fejlett technológiákra (s végső soron a rengeteg mesterséges, fosszilis üzemanyagra) épülő gyarmati kultúrák bakugrással hagyták ki azokat a folyamatokat, amelyek a kisléptékű és fokozatos változásokat normálisan tesztelik.

Kulturálisan ez olyan társadalmat hoz létre, mely – a bennszülött kultúráktól eltérően – helytől független. A területi elven szerveződő és helyhez kötött tradicionális társadalmakban a hagyományos határokon való túlterjeszkedést visszaszorítják. Egy új kolónia sikeres letelepítése egyben a határokat is módosítja. Az európai gyarmatosítás előtt például nem volt lehetőség arra, hogy a túlnépesedett navaho családok több száz mérföldet vándoroljanak, és sziúvá *váljanak*. Érkezésük háborúba torkolt volna, s ha mégis sikerrel járnak, akkor sem olvadtak volna be. Ha viszont a modern Egyesült Államokban valakinek elege van a keleti part zsúfoltságából, akkor elköltözhet valamely ritkábban lakott területre, mint amilyen például Idaho, és idahoivá lehet. E különbség mély szakadékot teremtett abban, ahogyan az európai telepesek a területekről gondolkodtak, illetve ahogyan a mobilitáshoz és a vándorláshoz viszonyultak (Relph [1976]; Sagoff [1992]; Quinn [1992]). Alighanem a történelemben először jött létre egy gyakorlatilag helytől független kultúra.⁷ Az erőforrás-használatért vállalt helyi felelősség felpuhult, s így a gyorsan terjeszkedő gazdaságok kiszipo-

⁷ A tradicionális, vándorló közösségek meghatározott útvonalakat követtek, hogy eljussanak az erőforrásokhoz és hogy megvédjék azokat. Ilyen értelemben nem tekinthetők helytől függetlennek, hiszen szokásaikban – területi orientációjuk részeként – több helyhez alkalmazkodtak.

lyozzák a fellelt erőforrásokat, amint területről területre ugrálnak erőforrások és gazdagság után kutatva.

Ebben a mindenáron való növekedésre épülő rendszerben a szabad kereskedelemtől és a világméretű gazdaságtól várják a helyi erőforráshiányok megszüntetését. A támogatott szállítás és energia önbeteljesítő politikája révén a gyarmatosítás modernkori, gazdasági változata olyan kellemetlenségként tekint a helyhez kötöttségre és a lokalizációra, amelyet további komoly nemzetközi nyitással kell orvosolni. A modern, posztindusztriális kor emberének migrációja így eltér az elődök migrációjától, amennyiben ezek az újonnan létrehozott kultúrák általános, helytől független feltételrendszerrel, megközelítésekkel, kereslettel és mindenekfelett technológiákkal élnek, melyek a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás hiányát temérdek támogatott energiával kompenzálják.

A modern fejlődés, reakcióként a világgazdaságra, alapvetően annyit tesz, hogy hatékony infrastruktúrát épít ki ahhoz, hogy az erőforrásokat távoli népséggócokba mozgassa. Az iparosodás és a technikai fejlődés révén elért magasabb termelékenység bár bizonyos szempontból örvendetes, pusztán csak kedvező fényben tünteti fel az olyan bámulatos épségű és előrehaladott kultúrák elpusztítását, amelyek némelyike a rendkívül szűkös és érzékeny környezetre adott válaszként fejlődött ki.

Noha tudatában vagyok elemzésem súlyos morális következményeinek, mindeddig csupán az események közötti ok-okozati összefüggéseket próbáltam feltárni, az erkölcsi kérdések tárgyalását a második fejezetre hagyom. Nagyon is pontosan kimutatható felelősségem a túlnépesedés-szegénység csapdájában vergődő országok és kultúrák helyzetéért: az „alulhasznált” erőforrások „fejlesztése” ugyanaz a folyamat, mint az erőforrásokat kevésbé intenzíven kiaknázó bennszülöttek elpusztítása vagy átformálása. Az Újvilágban Káin újra megölte Ábelt. A több emberöltő alatt lassan evolválódó, kevésbé intenzív földhasználat nemzedékeken keresztül fennmaradó kultúrákat alakított ki. Ám ezek a helyhez alkalmazkodott kultúrák a technológiailag fejlettebb kultúrákkal kapcsolatba lépve kipusztultak vagy asszimilálódtak. Amint Margalef planktonikus közösségekről szóló tanulmányai bemutatták, mást nem is várhatunk: az ökológiailag fejlett kultúrák energiát vesznek el a kevésbé fejlettektől – hasonlóan ahhoz, ahogyan a jól szervezett ökológiai közösségek teszik a kevésbé szervezettekkel, ha kapcsolatba kerülnek egymással.

Az erkölcsi probléma

Milyen erkölcsi kérdések merülnek fel, ha felismerjük, hogy a gyarmatosító országok által „fejlődésnek” titulált folyamat valójában nem más, mint egy adott helyen, emberöltőkön át evolválódott életforma elpusztítása? A hagyományos társadalmak működőképes és jól alkalmazkodott társadalmi és gazdasági rendszerei ugyanis a technológiailag fejlett kultúrákkal kapcso-

latba kerülve megsemmisülnek. Mindeközben emberek sérülnek súlyosan fizikailag és lelkileg (Fried [1963]; Relph [1976]), számosan bele is halnak a változásba. Másokat látványosan összezavar az új kultúrához való gyors alkalmazkodás. Az első rész bemutatta a gazdag nemzetek lakóinak oksági felelősségét abban, hogy számos szegény nemzet szétzilálódott és származási helyzetbe került. Felelősek abban az értelemben, hogy nemzedékeken át részt vettek abban a folyamatban, amely az ő szempontjukból „gazdasági fejlődés” volt és megkérdőjelezhetetlenül jó, ám a gyarmatosított nemzetek szempontjából régóta fennálló életformájuk és kultúrájuk elpusztítását jelentette. Mivel a hagyományos társadalmak azokra a helyben létrejövő erőforrásokra támaszkodva evolválódtak, amelyek a gyarmatosításuk előtti időszakban lakóik „előfordulási helyein” hozzáférhetőek voltak, a hozzáférésükhöz szükséges terület bekerítése egyenértékű volt helyi kultúrájuk és életformájuk elpusztításával.

Az oksági felelősség azonban nem minden esetben von magával erkölcsi felelősséget is, s e részben a morális következményeket vizsgálom. Számos érvet lehetne felhozni a fenti állítások erkölcsi vonatkozásának elvetése vagy minimalása mellett. Először is vitatható, hogy elődeink *szándékosan* pusztították a hagyományos kultúrákat. Őket csak a gazdasági fejlődés érdekelte, mondhatnánk, s a hagyományos kultúrák rombolása csak szerencsétlen mellékhatása az egyébként üdvözlendő – vagy legalábbis megengedhető – cselekedeteknek. Az ember azonban tettei előre látható járulékos következményeiért éppúgy felelős, mint a szándékolt hatásokért. Elődeink tehát csak akkor menthetők föl, ha nem láthatták előre a hagyományos kultúrák általuk történő fejlesztésének kedvezőtlen hatásait. A tudatlanságra való hivatkozás itt azonban erőltetett, mivel a törzsi kultúrák megszokott erőforrásaik elvonása miatti pusztulása ugyanaz a folyamat, mint amikor a hagyományosan törzsi tulajdonú földeket kisajátítják, bekerítik és „fejlesztik”, ami a gyarmati átalakulást jellemezte. A probléma tehát nem az, hogy eleink képtelenek voltak megjósolni azt, hogy az amerikai őslakókat károsan érinti majd a földek kisajátítása és bekerítése, hanem sokkal inkább az a hozzáállás, mely szerint a bennszülöttek kárai nem számítanak túlságosan, mivel ők „nem is igazán emberek”.

Noha a dél-michigani erdőket kitermelő és gyenge földekké alakító őseinkre nem úgy tekintek, mint erkölcsi korcsokra, vitathatatlan, hogy szándékosan, sőt lelkesen vettek részt egy hatásaiban népiirtással felérő folyamatban. Visszatekintve láthatjuk, hogy az őslakókkal szembeni agressziójukat helytelen feltevések és féligazságok gyártásával igazolták. Ideológiájuk szerint az erőforrások azért voltak, hogy tulajdonba vegyék őket, az alul-hasznosított erőforrások erőteljesebb kihasználására pedig Isten műveként tekintettek. Vállalkozásuk sikeréből és mindenre kiterjedő hatásából ítélve az ipari „fejlődés” és a korábbi kultúrák felváltása – ökológiai kiterjedését és mélységét tekintve – olyan világméretű esemény,

amely még a dinoszauruszok emlősökkel szembeni alulmaradásánál is nagyobb jelentőségű. A kettő közötti különbség egyrészt abból fakad, hogy a kulturális gyarmatosítás az evolúciós skálán mérve egy szempillantás alatt zajlott le; másrészt pedig elődeink temérdek tudatos – közöttük számos elhamarkodott és rendkívül önző – döntése és cselekedete révén valósult meg, amit az észak-amerikai kontinens gyarmatosítása is példáz. Tény, hogy elődeink tudták – vagy ha csak egy kicsit is objektíven szemlélik az eseményeket, akkor tudniuk kellett volna –, hogy tetteik ártalmasak az amerikai őslakókra. Semmilyen kifogás nem menti hát fel a gyarmatosító kultúrákat az Újvilág egykori kultúráinak kapzsi elpusztítása alól; sem az, hogy nem szándékosan cselekedtek, sem az, hogy hiányzott a következmények teljes körű ismerete.

Vonzó lenne azt mondani, hogy a kevésbé fejlett országok agresszív gyarmatosítása már a múlté, és hogy bár nekünk is hasznunk származott a kisajátításokból, azok végrehajtásában személyesen nem vettünk részt és meg sem akadályozhattuk volna őket. Ennek alapján tovább mentegőzhetnénk, hogy eleink valóban sok rosszat tettek az amerikai őslakókkal és ezt fel kellett volna ismerniük, de minket ma már nem lehet felelősségre vonni múltbeli eseményekért. E kifogás hibája, hogy tőlünk távolabb ma ugyanez a folyamat zajlik kérérelhetetlenül, s ez elválaszthatatlan attól a gazdasági rendszertől, amelyből mi is hasznot húzunk. Mondhatnánk úgy is, Káin a Föld távoli helyeinek százain öli meg Ábelt – eszköze az állandó növekedés és terjeszkedés, ami fűti a fejlett társadalmak gazdaságait. Napjainkra a hagyományos kultúrákat már nem gyarmatosító egyének fosztják és irtják ki, hanem főleg nagy, multinacionális vállalatok. Míg a gyarmatosítók a központból irányított gyarmati kormányok támogatásával és közreműködésével tevékenykedtek, addig a multinacionális vállalatok a befektetéseket használják az őslakók földjeinek megszerzésére. Ha nem akarom becsapni magam, jól tudom, hogy számos vásárlási döntésem valójában hozzájárul a folyamatos kultúracseréhez, és hogy e folyamatnak köszönhetően – a világgazdaság jótéteményeinek mindenkor elfogadásával – komoly luxusban és kényelemben részesülök. Be kell látnom, bűnrészesként ismétlem őseim tetteit. Ebben az értelemben kevésbé közvetlenül ugyan, de nem kevésbé hatékonyan segédkezek a fejlődő területek kultúráinak pusztításában. Így aztán akármennyi érvet hozunk is fel a fejlett országokban élők tetteinek, illetve mások cselekedeteiben való bűnrészességük felelőségét csökkentendő, ezek egyike sem ad teljes felmentést az erkölcsi felelőség alól.

Mindazonáltal a kérdés másként is feltehető: pontosan milyen természetű és miből fakad az erkölcsi felelőség, mely a gazdag országok lakóit terheli a kevésbé fejlett országok szenvedései miatt? Három, széles körben elfogadott erkölcsi elvet is felhasználhatunk arra, hogy – a fenti oksági felelőséggel párosítva – bizonyítsuk a felelőség létezését. Az első elv

azon a tényen alapul, hogy a fejlett országok lakói a világgazdaság hasznait élvezik, s hogy a növekedés világgazdasága pontosan azoknak az embereknek az élőhelyeiből tartja el magát, akik a vidék elhagyására kényszerülnek és a mindennapi betevő keresése közben nagyvárosok nyomornegyedeiben kötnek ki. A világméretűvé vált gazdaság sok embert kényszerített – és vonzott is egyúttal – egy világméretű gazdasági közösségbe, egy olyan közösségbe, amelyből mi, a fejlett világ közvetlenül és közvetve is hasznot húzunk. John Locke angol filozófus szavaival élve „egy hallgatólagos szerződés” keretében vállalunk felelősséget a kormányzat fennállásában és a társadalmi jólét fenntartásában. E szerződést mindig megújítjuk, amikor fenntartás nélkül fogadunk el bármiféle hasznot a közösségtől. Hasonlóan, ha más országok lakosai – önként vagy erőszakkal – velünk együtt részeivé lesznek az általunk létrehozott és exportált gazdasági rendszernek, akkor ők is e „közösség” tagjaivá válnak, s így e nemzetek lakosainak védelme valamelyest kötelességünké is lesz. Például az adófizetést is rendszerint hasonlóan indokolják: mivel hasznot húzok egy kicsit is jól működő kormány által teremtett biztonságból és lehetőségekből, kötelességem hozzájárulni ezek fenntartásához. Hasonlóan, ha gazdaságunkat kiterjesztjük és élvezzük a távoli területekről érkező hasznokat, akkor felelősek leszünk abban is, hogy a létrehozott új rendszer ne egyszerűen csak rövid távon legyen hatékonyabb a felváltottnál, hanem legyen legalább annyira fenntartható is. Véleményem szerint, ahol csak lehet, kötelességünk a bennszülött és ősi életformák védelme – ideértve a számukra szükséges élőhelyeket is. Ahogy egy közösség termelékenységből részesedők is kötelesek támogatni a közösséget és hozzájárulni annak fennmaradásához, ugyanúgy minket, a világgazdaság haszonélvezőit is egyértelmű felelőség terhel. Felelőség a világ egészének fenntarthatóságáért, valamint azon helyi közösségek iránt, amelyek a túlélésükért küzdenek egy egyre bonyolultabb és versengőbb világban, amelyet többnyire lelkiismeretlen nemzetközi vállalkozások működtetnek.

Bár az olvasó az eddig megállapított erkölcsi felelősséget gyengének és inkább megfoghatatlannak találhatja, azt hiszem, hogy e felelősséget nagyban erősíti a fent sugallt második érv. Eszerint a tradicionális kultúrák számos tagja nem is választhatott mást, mint hogy belegabalyodjék a világgazdaság hálójába, s ez meglehetősen hátrányos volt számára. A hangsúly nem is azon van, hogy ezt nem maguk az egyének választották, hanem sokkal inkább azon, hogy a rendszer úgy változott meg, hogy alig maradt lehetőség a hagyományos életforma gyakorlására.⁸ Számomra nagyban erősíti

⁸ A sérelem illetően megfogalmazása választ ad arra, hogy sok törzsbeli ember, főleg ha fiatal, miért veszi át vásárlásai révén az új kultúrát. A tény, hogy sok fiatal önként vesz Levi's farmert, nem változtat azon, hogy őket és társaikat megfosztották egy lehetőségtől: a múltjukból fakadó hagyományos életforma választásának lehetőségétől (illetve esetleg attól, hogy a farmerhordást a maguk módján építsék be új kultúrájukba).

a felelősséget az a tény, hogy az európai kultúra betörése szertefoszlatta a hagyományos életvitel folytatásának lehetőségét.

Bár e két, jól megalapozott elveken nyugvó érv – a hallgatólagos szerződésből fakadó kötelezettség és a beleegyezés jelentősége – nézetem szerint elegendő a világgazdaság hasznait élvező fejlett országbeliek erkölcsi felelősségének megállapítására, bemutatok egy némileg vitathatóbb érvelést is. Ha hiszünk a kollektív felelősségben – a társadalmak és kultúrák által közös cselekedeteikért és politikáikért vállalt felelősségben –, akkor a gazdag országok erkölcsi felelőssége még erőteljesebb. Az egyének saját cselekedeteiken túl felelősekké válnak a társadalom cselekedeteiért is, ha részt vesznek a döntéshozatalban és részesednek azok hasznaiból egy tágabb, kollektív értelemben. Így gyarmatosító kultúránk küldetése – és ideológiája – erkölcsi fedezékként szolgál(t) az egyének számára, hogy lelkiismeretüket kikapcsolva cselekedjenek, amennyiben ezeknek az egyéni tetteknek a más kultúrákhoz tartozókra gyakorolt hatásait tekintjük. Elismerem, hogy e tágabb, kollektív felelősség léte bizonyos körökben vitatott, de ha el is vetjük ezt az érvet, akkor is támaszkodhatunk a korábbi kettőre.

Mindezt figyelembe véve számomra nem kérdés, hogy a gazdag és hatalmas országok felelősek a kevésbé szerencsésekért és az emberi civilizáció jövőjéért. Csak saját felelősségünket és bűnrészségünket csökkentjük azzal, hogy a globális problémákat lelkifurdalás nélkül „kenjük” az elszegényedettek túlnépesedésére és leromlására. Összefoglalva tehát, a gazdag és iparilag fejlett országok lakosságát súlyos erkölcsi kötelesség terheli, hogy segítsék a modernizációs átmenet csapdájában megrekedt szegényebb társadalmakat, mivel új gazdasági rendet erőltettek a létező bennszülött népességre.

Ám bármennyire is biztos vagyok a felelősség és kötelezettség általános megokolásában, a konkrét politikák kiválasztása továbbra is nehéz feladat marad. Hogyan kellene helyrehoznunk azt, amit „segítettünk” elrontani? Erre, azt hiszem, sokkal nehezebb válaszolni, mint a felelősség kérdésére, miközben ugyanis egyértelműnek tűnik, hogy kötelességünk tenni valamit, addig a probléma bonyolultsága miatt nagyon nehéz megmondani, hogy mi is a teendő. Részben már leszűrhattük azt az egyszerű tanulságot, hogy ha egyszer összeomlottak a bonyolult és törekeny társadalmi viszonyok, akkor különösen nehéz a rendszer helyreállítása vagy egy másik mesterséges rendszer kialakítása. Ráadásul a fejlett világ segélyakciói is groteszken szegényletesek, különösen, ha a környezeti igazságosság szempontjából tekintjük őket. A méltányos helyreállítás mikéntjét még ennél is nehezebb meghatározni, hiszen az első erőszakos bitorlás óta újabbak történtek, kormányok váltották egymást és így tovább. Bár kétségtelenül örvendetes, ha sikerül helyrehozni az első bitorlás következményeit, ez gyakran csak további igazságtalanságokat, megszegett ígéreteket és be nem tartott szerződéseket szül. Ha eltekintünk attól, hogy hajlamosak vagyunk

kitérni az erkölcsi felelősség elől és kibújni az erkölcsi bűnrészesség alól, s őszintén vállalnánk is felelősségünket, akkor is nehéz lenne egyértelműen megfogalmazni a hatékony cselekvés irányelveit.

Nemrég Costa Ricában jártam, ahol láttam az állandóan növekvő latin-amerikai városok körüli szegénységet és munkanélküliséget. Látnivaló, hogy gazdasági fejlődés szükséges – munkahelyeket kell létrehozni a növekvő népesség ellátásához. Ám a helyzet kettősségét érzékeltetendő fontoljuk most meg, hány szempontot kell figyelembe venni akkor, amikor Costa Ricából importált ananász vásárlása felől döntünk! Kedvelem az ananászt, és a Costa Rica-i ananásztermesztés gyors fejlődése miatt az ára továbbra is megfizethető. Minden héten azonban, amikor ananászt veszek, a következő dilemmával szembesülök. Egyfelől vásárlásom szegény munkásoknak ad munkát. Egyéni szinten és rövid távon – és feltételezve, hogy Costa Ricában az iparszerű, monokultúras mezőgazdálkodás tovább folytatódik – mind nekem, mind a nekem dolgozó Costa Rica-i munkásoknak érdeke, hogy megvegyem az ananászt. Másfelől tudom, hogy a külföldi tulajdonú ananászültetvények nagyban elősegítik az érzékeny domboldalak erdőinek eltűnését, a trópusi diverzitás csökkenését és az erdőlakók ananászültetvényeken dolgozó napszámossá válását. Tehát minden alkalommal, amikor Costa Rica-i ananászt veszek, pontosan azt a folyamatot táplálom, amely fogva tartja a Costa Rica-i szegényeket. Vegyük észre, hogy ez a kettősség nem abból fakad, hogy felcseréltem az erkölcsi nézőpontot, hanem sokkal inkább abból, hogy az ananászvásárlás egyéni, gazdasági perspektíváját egy hosszabb távúra cseréltem! Ez már figyelembe veszi azt, hogy döntésem – a többi fogyasztó várható döntéseivel együtt – miként ösztönzi ökológiai és gazdasági szempontból az egyik fajta földhasználat felváltását egy másik fajtával.

Környezeti problémák a méret tükrében

E fejezetben egy másik nézőpontból szeretném megközelíteni a generációk közötti, illetve a nemzetek közötti kötelezettségek kérdését. Az új nézőpontot az előbbieken bemutatott felismerés adja, miszerint az erőforrások használatával, illetve a hozzáférésükkel kapcsolatos problémáknak van egy mérettel (scale) összefüggő vetülete. Három új párhuzammal világítom meg ezt a kapcsolatot.

Először tekintsük Garrett *Hardin* klasszikus tételének (1968), a közlegelők tragédiájának az általánosítását! A tétel egyszerű hasonlattal magyarázza el, hogy miért semmisülnek meg a szabad hozzáférésű erőforrások. *Hardin* szerint egy szabad hozzáférésű legelőn minden pásztor a következőképp gondolkodik: ha egyel növelem jószágaim számát, a növekményből származó haszon nagy részét én fogom learatni, míg a legelő leromlásának költségét az egész közösség viseli. Az érvelés szerint mivel mindenki a saját érdekét követi és nincs tekintettel a közösségi erőforrás fokozott

igénybevételére, a legelő és vele az összes pásztor is elkerülhetetlenül tönkremegy.⁹

Hardin egyszerű hasonlata eredetileg a népességnövekedést magyarázta, megállapításai azonban általánosíthatók bármely közjóságra, melyet a túlzott egyéni igénybevétel tönkretelhet. Hardin tragédiája *kétféleképp* kapcsolódik a mérethez. Először is, a tragédia visszavezethető a *relatív* méret fogalmára – egy-egy állat közlegelőre hajtása fokozatosan növeli a területen az állatok arányát a növényi biomasszához képest.¹⁰ A közlegelőkről szóló hasonlatban mindez egy ökológiai kapcsolatra mutat rá, amely a rendszerben a növények és a növényevők között áll fenn. A relatív méret – azaz a csorda konkrét nagysága a növényekhez képest – egyre több és több állat kihajtása (és esetleg további hatások, például szárazság) révén egy bizonyos ponton túl bizonyosan károsítani fogja a közlegelőt.¹¹

Ám a tevékenység bővülése az erőforrásokhoz képest csak tünete a méret egy második, alapvető problémájának. A közlegelők tragédiája azt a drámai folyamatot írja le, ahogyan racionális, önérdékkövető egyének óhatatlanul elpusztítanak egy közösségi jószágot. Vegyük észre, hogy Hardin hasonlatában különböző szinteken megjelenő „jószágokról” van szó: egyrészt ott a pásztorok egyéni haszna, másrészt ott a legelő épségéből származó közösségi „jó”. Tragikussá azért válik a dolog, mert az egyéni haszon korlátlan hajhászása egy olyan jószág elkerülhetetlen pusztulásával jár, amely a közösség szintjén érvényesül és hosszú távon mutatkozik meg.

Közgazdászok gyakran érvelnek azzal, hogy a szabad hozzáférésű erőforrások problémája – miként azt Hardin is megfogalmazta a közlegelők tragédiájában – nem más, mint magántulajdon hiányában fellépő piaci externália.* Eszerint az erőforrások magántulajdonba adásával ösztönözhető az erőforrások védelme. Ez az állítás azonban már nem rendelkezik a Hardin-modell figyelemre méltó robusztusságával. Többek között Colin Clark (1974) igazolta, hogy a profittörekvés még a magántulajdonba adott erőforrás pusztítását is ösztönözheti, ha a diszkontráta (amit itt a pénz használdozat-költségeként fogunk fel) magas. Clark rámutatott arra, hogy a megújuló – ám könnyen kimeríthető – erőforrások tulajdonosai úgy maxi-

⁹ Tudom, hogy sok vita volt Hardin elegáns hasonlatának történeti pontosságáról és valódi üzenetéről. Gondolatmenetem azonban itt annyira elméleti, hogy e finom részletek lényegtelenek. Amint később világosan kiderül, Hardin hasonlatát elméleti modellként használom – formális definíciók értelmezésének konkrét vezérfonalaként.

¹⁰ Lásd például Vitouszek és társai (1986) kísérletét arra, hogy számszerűsítsen egy egyszerű arányt: mindenfajta emberi kisajátítás relatív méretét a teljes szárazföldi produktivitáshoz képest.

¹¹ A relatív méret fogalmát Daly és Cobb (1989) vezette be, s egy gazdasági tevékenység fizikai erőforrásbázisához viszonyított „nagyságát” (throughput) méri.

* Az externália (külső gazdasági hatás) egy adott folyamatban nem résztvevő személynek (vagy személyeknek) befolyásolja a jólétét, amelyért ő(ke)t nem kompenzálják. Fontos, hogy e hatást nem szándékosan hozzák létre. (A szerk.)

málhatják profitjukat, hogy túlhasználják és kimerítik az erőforrást, és az így azonnal realizált hasznot más vállalkozásba fektetik. Clark eredménye azért különösen nagy jelentőségű, mert rávilágít arra, hogy a tulajdonjog nem *elégleges* feltétele a közösség szempontjából nagy értékű erőforrás-termelő rendszerek fennmaradásának.

Történelmileg is pontatlannak, vagy legalábbis félrevezetőnek bizonyult az a felfogás, mely a közös tulajdonú erőforrásokat a magántulajdon hiányaként értelmezi. A hagyományos társadalmak és erőforrás-használatot szabályozó rendszereik beható tanulmányozása során kiderült, hogy különbséget kell tenni a *hozzáférés joga* és a *tulajdonjog* között (Ostrom [1990]). Az erőforrásokhoz való hozzáférés szabályozásának sokféle módja van, ezek közül az elidegeníthető örökbirtoklás, vagy valami ehhez hasonló, csak egy lehetőség. A tradicionális társadalmak erőforrás-termelő folyamatokhoz való hozzáférést szabályozó és azokat generációkon át sikeresen védő rendszerét hagynánk figyelmen kívül akkor, ha azt feltételeznénk, hogy a magántulajdon az *egyedül* megfelelő eszköz az erőforrások védelmére. A tulajdonjog tehát sem nem elégleges, sem nem szükséges feltétele a termelő erőforrások megóvásának. A negyedik részben újból visszatérek az erőforrásokhoz való hozzáférés fontos kérdésére, előtte azonban részletesebben meg kell vizsgálnunk Hardin hasonlatának összefüggését a mérettel.

Az eddigiekből azt tudhattuk meg, hogy a tragédiával végződő döntési folyamatok sokkal inkább a *méret* problémájára vezethetők vissza és nem a *magántulajdon hiányában* keresendők, legalábbis abban az értelemben, ahogyan a közösségi javaknál az egyéni racionalitás a közlegető tragédiájába torkollik. A tragédiák azért következnek be, mert az egyéneket olyan tényezők vezérlik, amelyek a rövid távú szemléletet és az azonnali profitot részesítik előnyben az erőforrások megóvásával hosszú távon szereshető javakkal szemben. Csak úgy érthetjük meg és mérhetjük le azt, hogy egy közösségnek miért áll érdekében megvédeni a természet erőforrás-termelő rendszereit, mi több, beruházni ezek fenntartásába, ha az egyének gazdasági számításában alkalmazottnál hosszabb időtávot veszünk alapul. Ha az erőforrások megóvására irányuló hosszú távú beruházásoknak a magántőke beruházási lehetőségeivel kell versenyezniük, akkor ezek csak ritkán valósulnak meg – a közösség számára hosszú távon nagyon hasznos erőforrásokat túlhasználják és megsemmisítik. A pénz magas használat-költsége – amit rendszerint magas reálkamattal és az értéknövelő lehetőségek nagy számával társítunk – teremti meg a lehetőségét annak, hogy az egyéni profitmotívum alapján hozott döntések eredőjeként megsemmisüljön egy erőforrás.

Egy másik hasonlat kapcsolódik Hardinéhoz, de új irányba terjeszti ki a mérettel kapcsolatos összefüggéseket. Herman *Daly* alkalmazta először a Plimsoll-vonal hasonlatot egy ökológiai vagy fizikai rendszer eltartóké-

pességének szemléltetésére (Daly [1991]). A Plimsoll-vonal a hajók oldalára festett vonal; ha ez a víz szintje fölött van, akkor azt jelzi, hogy a rakomány nem haladja meg a hajó kapacitását. Az ökológiai Plimsoll-vonal keresése az eltartóképeség alapvető fontosságára mutat rá. A gazdasági racionalitás arra ösztönzi a hajó tulajdonosát, hogy a hatékonyabb szállítás érdekében növelje a rakományt, ám a hajó fizikai jellemzői korlátozzák a biztonságosan szállítható áru mennyiségét. Szabályozás szükséges, hogy óvjuk a matrózok életét a gazdasági kényszerekkel szemben.

Mindazonáltal a terhelhetőségre hivatkozás már magában is problémás, és ez összefügg azzal, hogy a Plimsoll-vonal hasonlat sem tökéletes. A hasonlat ugyanis helytelenül sugallja azt, hogy fizikailag meghatározható az a pont, amelyen túl a hajó már nem „biztonságos”. A hajó „biztonsága” más tényezőktől is függ, így például a víz hullámzásától. Hasonlóan igaz ez az erőforrásokra is; egy általában elfogadható mértékű legelőhasználat szárazságban katasztrófához vezethet. Szélsőséges esetben az egyéni cselekedetek összegződéséeként a terület el is sivatagosodhat, azaz a rendszer visszafordíthatatlanul egy sokkal kevésbé kívánatos egyensúlyi állapot felé mozdulhat el. Ez a méretek közötti dinamika növelheti is és csökkentheti is a termékeny erőforrások mennyiségét. Izrael földjének eltartóképesége számos egyén és szervezet tevékenységének eredményeként ma sokkal nagyobb, mint 1948-ban volt. George Woodwell szerint „*a Föld nyilvánvalóan véges, erőforrásai korlátozottak... [de] hogy hány embert is tud eltartani, a válasz erre először egyértelműnek és világosnak tűnik, ám alaposabban megvizsgálva már nem is annyira az: ami végesnek tűnt, az korlátlan, és aminek korlátlanak kellene lennie, az véges. Minden attól függ, mennyire képes az ember alkalmazkodni az új körülményekhez. Mindamellettt vannak korlátok, még ha ezek nem is egyformák, állandóak és végesek*” (Woodwell [1985]).

Harmadik példánk Daly Plimsoll-vonal hasonlatát kézzelfoghatóbbá teszi, alapja egy tragikus baleset, mely az amerikaiak Öböl-háborús felkészülésekor következett be. Ezt a sok emberi életet követelő balesetet az okozta, hogy a partról visszatérő katonák az anyahajóhoz közeledve kisebb szállítóhajójuk egyik oldalára tömörültek, s a hajó felborult. A tragikus eset egyszerűen példázza azt, hogy egy „közösségi” érték – a hajó stabilitása – hogyan semmisül meg figyelmetlenségből, számos triviális egyéni preferencia következtében. Elvontabban gondolkodva a példa két megkérdőjelezetlen értéket kapcsol össze: az egyén cselekvési szabadságát (az utasok szabadon eldönthetik, hogy a hajó mely részére szeretnének menni) és a felborulás elkerülésének mindenki által osztott, túlélést szolgáló értékét, ami mindenkit egyaránt érint. A példa rámutat arra, hogy a méretbeli átlapolás (cross-scale) miatt az összegződő egyéni cselekedetek épp azokat a strukturális alapokat ingathatják meg, amelyek a szabad választás lehetőségét biztosítják. A méretbeli átlapolás miatti túlcsoportulás egy küszöbön túl

mintegy átbillenti a rendszert egy kevésbé vonzó új helyzetbe – mint amilyen egy felfordult hajó vagy egy elsivatagosodott vidék.

A boruló hajó példája a gazdaságok dinamikáját szemlélteti egy nagyobb ökológiai rendszeren belül – az „utasok” biztonsága és cselekvési szabadsága az „eltartóképeség” és az egyének magatartásából kirajzolódó trend bonyolult kapcsolatától függ. Tegyük fel, hogy csak néhány tucatszámra utaznak egy háromszáz főt befogadni képes hajón. Ekkor az utasok cselekvési szabadságát épp csak annyira kell korlátozni, hogy garantáljuk a többi utas épségét és nyugalma. Tegyük fel azonban, hogy a következő úton a hajó tele van. Annak ellenére, hogy a hajó még ezzel a teherrel is biztonságosan tud haladni, szükséges lehet az egyéni cselekedetek némi korlátozása. Bizonyos terhelésen túl már nem mindegy, hogy hol állnak vagy ülnek az emberek. Ehhez hasonlóan, amikor évtizedek alatt megváltozik egy-egy erőforrás emberi felhasználásának *relatív mértéke*, akkor ez várhatóan befolyásolja a választás szabadságát is – azaz hogy milyen alternatívákkal és lehetőségekkel szembesülnek az egyének.

A környezeti problémák e jellegzetessége – miszerint közösségi, hosszú távon érvényesülő javakat veszélyeztetnek, amint az összegződő emberi hatások az eltartóképeség maximumát közelítik – fontos kapaszkodó a környezeti értékek meghatározásában. A környezeti értékek természetükénél fogva és elkerülhetetlenül méretfüggők, viszonyfüggők és más tényezőkből származók. E jellegzetességek a *fizikai* szerkezetét jellemzik annak a rendszernek, amelyben az egyének és a közösségek a környezeti értékeket kifejezik és artikulálják. E fizikai jellemzők nem határozzák meg teljes körűen a környezeti értékek *tartalmát*, de információval szolgálnak azok szerkezetére vonatkozóan; a *környezeti* értékek olyan értékek, amelyek a tér-idő viszonyok egymásba ágyazott rendszerén belül ismerhetők fel (Norton–Hannon [1998]). Ha tehát érzékenyek vagyunk a környezetértékelés e méretfüggőségére, akkor lehetővé válik, hogy eltérő helyeket és időpontokat eltérő emberi értékekkel társítsunk. Azaz különféle értékeket kapcsolunk a természet különféle fizikai erőihez, amelyek annál a fizikai méretnél érvényesülnek, amelyhez ezeket az értékeket társítottuk. Ahelyett, hogy minden érték jelenértékre számításával csökkentenénk az idősíkat, ahogy azt a közgazdászok többnyire teszik, a javasolt megközelítés inkább tértől és időtől függően társít emberi értékeket.

A mérettől függő értékek eszméjét egy egyszerű társadalmi helyzettel illusztráljuk: gondoljunk azokra az értékekre, amelyekre az állampolgárok, illetve a képviselők hivatkoznak, amikor demokratikus úton kívánnak az alkotmányról egyezsége jutni! Az alkotmányozás kitágítja a társadalmi intézmények és a törvények megítélésének időhorizontját (Page [1977]; Toman [1994]). A kizárólag egyéni vagy rövid távú érdekeket szolgáló alkotmányos rendelkezések támogatóit önzőnek vagy rövidlátónak tartjuk. Mivel, amint fent láttuk, a környezeti közjavak is közösségi, illetve generá-

cióközi szinten jelennek meg, a fenntarthatósági értékeket is ebben a tágabb, többgenerációs összefüggésben kellene vizsgálni. Hogy fenntartható társadalmat teremtsünk, beleértve az erőforrás-használatot felügyelő és a megőrzés politikáját alkalmazó demokratikus intézményeket, több generációra kell kitérítanünk az érzékelés és az értékelés horizontját. Ezek azok a közösségi értékek, amelyek annak megítéléséhez szükségesek, hogy vajon egy társadalom egy adott helyen fenn tud-e maradni több emberöltőn át vagy sem; és ezek azok az értékek, amelyekkel összehasonlítható és megítélhető különböző generációk helyzetének méltányossága. Mivel azonban a fenntarthatóságot nem lehet általában vagy előre meghatározni (Gunder-son–Holling–Light [1995]), a fenntartható társadalom is csak egy adott helyen kereshető, iterációval, a tudósok és a lakosság folyamatos együttműködésével, hogy megfelelőbb célokat és politikákat találjanak az adott helyen (Norton–Steinemann [megjelenés alatt]).

Amint azt a közlegelők tragédiájából megtudhattuk, a környezeti problémákat a döntéshozatali szintek aszimmetriájának problémája kíséri: az egyén szempontjából racionális cselekedetek óhatatlanul egy közösségi szintű érték megsemmisüléséhez vezetnek, ami nagyobb léptékben és hosszabb távon jelentkezik. Ebben az értelemben a fenntarthatóság kudarcai abból a társadalmi csapdahelyzetből erednek, hogy nem fokozatos a léptékbeli átmenet az egyéni megfontolások szintje és a vidék szintjén jelentkező környezeti problémák között (Costanza [1987]; Platt [1973]). Másodszer, mivel a környezeti problémákat az egyéni döntések összegződő trendjeinek nagyléptékű hatásai okozzák, csak többgenerációs értékek mentén mérhetjük fel a jövő nemzedékének választásait és lehetőségeit. A hosszú távú értékek megértése abban is segíthet, hogy felfoghassuk azoknak a költségeit, akik az erőforrás-használatot és -hozzáférést szabályozó hagyományos, több nemzedéken át kipróbált intézmények összeomlása miatt szenvednek.

Alternatívák és lehetőségek

Miután kapcsolatot teremtettünk az erőforrások fizikai kitermelése és túlhasználata, valamint egy központi emberi érték – a választás szabadsága – között, visszatérhetünk a jövő generációkkal és a „fejlődés” áldozatául esett kultúrák tagjaival szembeni kötelezettségeinkre.

A megvalósítható életmódok választékának szűküléséért, ezzel a hagyományos vadászó-gyűjtögető életmód választásának elvesztéséért oly mértékben vagyunk felelősek, amennyire kultúránk a hagyományos kultúrákra erőltette a fejlődést.¹² Az óriási metropoliszok körül kialakult

¹² Lehet persze érvelni amellett, hogy a fejlődés új alternatívákat teremt a régiek helyett, melyek kellő kárpótlást nyújtanak az egyéneknek hagyományos alternatíváik elvesztéséért. Vagy érvelhetünk amellett is, hogy egy fejlődő gazdaságban a nyersanyagokon

nyomornegyedek lakói, illetve egy túlzásfolt és erőforrásszegény világ örökül hagyásával megkárosított jövőbeli generáció ügyének közös eleme, hogy mindkét esetben elveszik a számos életforma közötti szabad választásnak és a változatos erőforrás-használatnak a lehetősége. A korallszirt-hasonlathoz visszatérve, az európai típusú föld- és erőforrás-tulajdonlás elterjesztésével felbomlott az amerikai őslakosság társadalmi struktúrája – főszámolódván természetes környezete, egyben az általa belakott sajátos rés (niche) is. Jövőre tett hatásunkat illetően félelmünk hasonló: leromboljuk azokat a lehetőségeket, amelyek az emberi létezését tágabb értelemben biztosítják. Ez azonban közvetlenül nem annyira ártalmas az emberekre, amíg sokan magukévá teszik az új kultúrát és ezt előrelépésnek tartják; éppen ezért pontosabban fogalmazunk akkor, amikor a kárt az életmód-választás leszűkülésében látjuk, különösen a hagyományos életformák folytatásának ellehetetlenülésében és azon megoldások elvesztésében, amelyek helyi alapon alkalmazkodtak a helyi környezethez, s kiállták az idő próbáját. Azt is mondhatjuk, hogy az egyének által elszenvedett kár abban áll, hogy az egyének elvesztik annak lehetőségét, hogy fenntartsák az őket megkülönböztető, kulturális önazonosságukat jelentő többgenerációs intézményeket, ezek sajátos és helyi környezetbe ágyazott történelmével együtt. Ehhez hasonlóan joggal neheztelhetnek ránk a jövő nemzedékek is, ha például olyan súlyos erőforráshiányt hagyunk rájuk, hogy a népesedést és az agyonadóztatott erőforrásokhoz való hozzáférést csak egy totalitárius kormányzat képes megfelelően szabályozni – megszakítva ezzel kapcsolataikat elődjekkel, akik keserves küzdelemben fejlesztették ki a kormányzat demokratikus ellenőrzését (Norton–Hannon [1998]). Joggal bírálhatnak akkor is, ha egy emberi beavatkozásokkal oly mértékben megterhelt világot hagyunk rájuk, melyben a természet magányos és csendes helyeinek élvezete, s az ebből való töltekezés már nem lehetséges.

Érvelésem bizonyos szempontból nem új, hiszen a jövővel szembeni kötelezettségünkről vitatkozva sok filozófus és közgazdász egyetértett abban, hogy e kötelezettséghez a lehetőségek és az alternatívák felől kellene közelítenünk. Solow (1993) szerint például a jövővel szemben fennálló kötelezettségünk abban áll, hogy „*az általunk élvezett jólétre lehetősége legyen a jövő nemzedéknek is*” (181. o. – lásd még Barry [1989]; Page [1983]). Mindeddig azonban lehetőségen, legalábbis a legtöbb közgazdász, csak a gazdasági lehetőségeket értette, azaz a sokféle jövedelmező munkát, valamint a beruházás és a fogyasztás képességét. A gazdasági paradigmában a lehetőség az általános gazdasági jólétben bontakozik ki, így azt felté-

alapuló hagyományos alternatívákat természetes módon váltják fel az „érett” gazdaságnak jobban megfelelő alternatívák, mint például az ipari és high-tech munkahelyek, így a hagyományos alternatívák elvesztése valójában jótétemény a tradicionális közösségek számára. Ezek az érvek összetett és nehéz problémákat vetnek föl, amelyek e helyütt nem megoldhatók. E bonyolult témakör bevezető jellegű tárgyalását lásd Norton (1999).

telezik, hogy amíg növekszik a gazdaság, és a beruházások szintje megfelelő, addig a jövő emberének ugyanannyi lehetősége lesz, mint nekünk. A fenntarthatóságnak ez a megközelítése azonban elégtelennek bizonyult, ahogy egyre több bizonyíték határozottan cáfolja a „gyenge fenntarthatóság” (azaz a tőkeállomány gazdasági növekedéssel és megfelelő gazdasági beruházás-politikával elért tartósan nem-csökkenő állományának) hatékonyságát abban, hogy megszüntesse az erőforrások pusztító túlhasználatát (Asheim [1994]; Daly–Cobb [1989]; Howarth [1995]; Norgaard [1992]; Norton–Hannon [1998]; Norton–Toman [1997]; Toman–Krautkraemer–Pezzey [1994]). Sok olyan gazdasági foratókönyv létezik, mely bár megfelelő növekedést és beruházást produkál, környezetpusztuláshoz vezet. E tanulmányok, s az általuk felhozott számos, egymástól független érv világosan rámutatnak, hogy a gyenge fenntarthatóságon alapuló elgondolások – azaz a gazdasági növekedés és beruházás előrejelzésén és összehasonlításán alapuló fenntarthatóság-definíciók – nem biztosítják a fenntartható erőforrás-használat feltételeit (Norton–Toman [1997]).

Megközelitésem annyiban különbözhet az előbbiektől, hogy felismeri a különböző fizikai méretekhez társuló értékeket és rámutat a gazdaság fizikai méretének változására egy adott ökológiai környezetben, így kapcsolva össze a gazdasági rendszer fizikai jellemzőit és a szabad választás fontos emberi értékét. A két fogalomnak ez az összekapcsolása eltér a mikroökonómiai megközelítéstől, és közvetlenül köt emberi értékeket fizikailag mérhető változók alakulásához. Javaslatom – a méret kérdését vizsgáló elemzési rendszer – így hatásosabb a mikroökonómiai modelleknél, mivel a környezeti értékre fizikai-paraméterek mérésével közvetlenül következtet. A lehetőség fogalmát összekapcsolom egy gazdaság fizikai méretének relatív változásával (erőforrásbázisához viszonyítva). Ahogy a boruló hajónál is igaz, hogy ha egyszer elértük a biztonságos terhelés szintjét, akkor egy ökológiai rendszer további „terhelése” (azaz további kiaknázása és megváltoztatása a népesség és a fogyasztás növelésével) kikényszeríti az ember egyéni szabadságának szűkítését, már amennyiben el akarjuk kerülni a rendszer „borulását” (azaz az erőforrásbázis összeomlását). Nem csupán a lehetőség és a mikroökonómiai változók között jön létre fogalmi kapcsolat, de a lehetőség és a fogyasztás/hatás fizikai (relatív) mértékét jelző változók között is. Noha megközelitésem továbbra is igen vázlatos, kiegészíti a fenntartható növekedés tisztán mikroökonómiai jelzőszámait. Mivel az erőforrás-használat változásait közvetlenül társítja egy emberi értékkel (a szabadsággal), s kevésbé támaszkodik gazdasági jelzőszámokra, mintegy ökofizikai állapot hoz létre, amelyen megítélhető a gazdaságpolitikák és a gyakorlatok fenntarthatósága. Amikor fontos kimerülő erőforrások semmisülnek meg, akkor szűkül az egyéni választások köre. A jövő egészséges és fenntartható közösségeinek – és azoknak, amelyek a fejlődő világ jelenleg megbomlott társadalmában újra létrehozhatók – egy olyan öko-fi-

zikai közösségbe kell ágyazódnuk, amelyek egészségesek és az egyének számára a választások széles körét biztosítják. Egy ilyen társadalomnak gazdasági lehetőségeket is kínálnia kell, de az olyan fejlődési pályák választását is értékesnek tartja, amelyek megóvják a természeti rendszereket, korlátozzák azok túlzott használatát és megváltoztatását, mivel ezek a „befektetések” biztosítják a számos életforma közötti választás lehetőségét. Amit a jövő generációk számára remélnünk kell, s aminek helyreállításában a világnak azon területein is bízunk kell, amelyeket kizsigerelt a gyarmatosítás és a gazdasági hatalom központosítása, az, hogy ők is élvezhetik az életmódok és kultúrák teljes körének kínálatát. Szerintem különösen fontos, hogy fenntartsuk azon életforma folytatásának lehetőségét, amely az embert saját elődeihez köti. Ha a kultúrák nem tudják fenntartani a környezetükhöz fűződő sajátos viszonyukat (az általuk belakott környezeti rést és a természettel való kapcsolatuk történelméből fakadó önazonosságot), akkor hogyan őrizhetik meg kulturális integritásukat? Ha pedig nincs kulturális integritás, akkor hogyan reménykedhetünk fenntartható intézmények kifejlesztésében, illetve a sokféleségét és termékenységét megőrző fizikai rendszert (mint közösségi jószágot) megvédeni képes erős társadalmi intézmények kialakításában?

Mindeddig nem tettem különbséget két kifejezés, az „alternatíva” (option) és a „lehetőség” (opportunity) között, mivel azt feltételeztem, hogy az alternatívák bővülésével a lehetőségek köre is bővül. Noha ez kétségtelenül hasznos közelítés, a fenntartható fejlődés kapcsán fontos megkülönböztetni a fogalmakat. A lehetőségek megóvásának csak szükséges, de nem elégséges feltétele az, hogy korlátozzuk a gazdaságnak az erőforrásbázisához viszonyított méretét, mert az erőforrások pusztá megóvása még nem garantálja az azokhoz való *hozzáférést* is. Például elképzelhetünk totalitárius társadalmakat, amelyekben a környezeti hatásokat azáltal korlátozzák vagy csökkentik, hogy sokakat kizárnak az erőforrásokhoz való hozzáférésekből, s minden erőforrást az elitnek tartanak fenn, miközben a többiek a legsötétebb nyomorban élnek. E társadalmakkal szembeállíthatók azok, amelyek az erőforrás-kiaknázást demokratikus úton korlátozzák. Remélhetőleg ez utóbbi esetben az erőforrás-használat korlátozásának hasznából is mindenki ugyanúgy egyenlő arányban részesedik, ahogy minden ember viszonylag egyformán részesül a területén található természeti erőforrások hasznáiból.¹³ A totalitárius rendszerben az „alternatívák” megőrződtek, abban az értelemben, hogy az ökofizikai rendszer fizikailag továbbra is számos alternatívát és életformát (választások) lehetővé tesz. Ha azonban nem alakítottak ki olyan emberi intézményeket, amelyek biztosítanák az erőforrások-

¹³ Természetesen az is elképzelhető, hogy egy demokratikus társadalom viszonylag egyenlő hozzáférést biztosítva használja túl erőforrásait a jelenben, ám megszűntet olyan alternatívákat és lehetőségeket, amelyek a jövőben válnak fontossá. Ludwig, Hillborn és Walters (1993) pesszimiztán közelít ehhez a kérdéshez.

hoz való egyenlő hozzáférést, akkor az alternatívái körét megőrző társadalom is kudarcot vallhat a – közösségek és generációk közötti – *lehetőségek egyenlőségének* megőrzésében. Így a lehetőség kielégítő szintjéhez az kell, hogy (1) elfogadható mennyiségű alternatíva álljon rendelkezésre, beleértve azokat az erőforrásokat is, amely az egyén kulturális múltjának megfelelő életforma folytatásához szükségesek; és hogy (2) a helyi erőforrásokhoz való hozzáférés oly mértékben legyen egyenlő, hogy az egyének valódi választékkal szembesüljenek, amikor életstratégiájukat kialakítják a helyi közösségben.¹⁴

A két fogalom megkülönböztetése révén érvelhetünk amellett, hogy a jövő nemzedékeinek, valamint a kulturális gyarmatosítással tönkretett földek lakóinak nemcsak *alternatívák* biztosításával, hanem valós *lehetőségekkel*, azaz a megfelelő erőforrásokhoz való hozzáférés biztosításával is tartozunk. E meghatározások így kapcsolatot teremthetnek az ökofizikai és a társadalmi modellek között. Az alternatívák megőrzése – ami az ökológiai közösségek mérhető, fizikai jellemzőivel ragadható meg – a fenntarthatóság szükséges, de nem elégséges feltétele. Az általam alkalmazott megközelítés tehát láthatólag különbözik mindazokétól, akik – a gyenge fenntarthatóság eszméjét valló közgazdászokhoz hasonlóan – azt feltételezik, hogy elég méltányos megtakarítási rátákat fenntartani ahhoz, hogy megfelelően védelmezzük a lehetőségeket (azaz vagyonhoz és fogyasztási javakhoz jussunk az egyéni jólét érdekében – lásd például Rawls [1971]). A fenntarthatóság második szükséges (és az alternatívákkal együtt elégséges) feltétele azoknak a demokratikus intézményeknek a megléte, amelyek az erőforrásokhoz való egyenlő hozzáférést biztosítják. Eszerint tehát az ökofizikai fenntarthatóság mérhető, fizikai kategóriákkal határozható meg, míg a fenntarthatóság társadalmi vetületét az erőforrások megőrzését befolyásoló szabad, demokratikus intézmények adják.

Összefoglalás

A tanulmány amellett érvel, hogy a fejlett országok lakosainak komoly erkölcsi tartozásuk van a demográfiai átmenet csapdájában rekedt kultúrák felé. Ennek oka az, hogy a gazdagságunkat megteremtő és máig is biztosító folyamat pontosan ugyanaz, mint ami feldúlta a tradicionális kultúrákat és velük együtt azokat a hagyományos intézményeket, amelyek az erőforrásokhoz való hozzáférést szabályozták és határt szabtak a növekedésnek. Noha az invázió, a betelepülés (gyarmatosítás) és egy faj alkalmazkodása új környezetéhez hasonló ökológiai és evolúciós folyamatok, esetünkben ezek túl gyorsan zajlottak le ahhoz, hogy a közösség más alkotóelemei együttesen alkalmazkodhattak volna. A technológiailag fejlettebb kultúrák bánásmódja azért kifogásolható a kevésbé fejlettekkel szemben, mert a ha-

¹⁴ Erről bővebben lásd Norton (1999).

gyománys életforma folytatásának alternatíváját hirtelen kiveszik a rendelkezésre álló választékból, többnyire a kevésbé fejlettek hozzájárulása nélkül. Ha csak az egyes embert nézzük, akkor a tradicionális közösségek néhány tagja alkalmazkodik mindehhez, sőt hasznot is húzhat ebből. A nagy többséggel azonban nem ez történik, így ők kihalnak vagy elszegényednek. A sikeresek átveszik az új kultúrát, s így személyes identitásukat is megváltoztatják; a kudarcot vallókra viszont úgy tekinthetünk, mint akik elvesztették kulturális és személyes identitásukat, akik képtelenek voltak átvenni az új életformát, s lecserélni identitásukat.

Javaslatom egy általános elemzési keret, amelynek segítségével a környezet ember általi kiaknázásának nagyléptékű, más emberekre gyakorolt hatásait elemezhetjük, beleértve a kultúrák közötti és a generációk közötti hatásokat is. A keret, bár kezdetleges, lehetővé teheti a népességszabályozás és a környezetvédelem közötti összefüggés tisztázását, valamint további vitát indíthat, mivel közvetlen kapcsolatot teremt az ökofizikai rendszerekre gyakorolt emberi hatások, illetve egy emberi érték, a lehetőségek szabadsága között.

Mohai Zsuzsanna fordítása

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, E. N. [1996]: *Ecologies of the Heart*; Oxford University Press, New York
- Asheim, G. B. [1994]: *Net National Product as an Indicator of Sustainability*; Scandinavian Journal of Economics 96, 257–265. o.
- Barry, B. [1989]: *Circumstances of Justice and Future Generations*; in: Sikora, R. I. – Barry, B. (szerk.): *Obligations to Future Generations*; Clarendon Press, Oxford, UK
- Clark, C. [1974]: *The Economics of Over-Exploitation*; Science 181, 630–634. o.
- Costanza, R. [1987]: *Social Traps and Environmental Policy*; BioScience 37, 407–412. o.
- Cronon, W. [1983]: *Changes in the Land – Indians, Colonists, and the Ecology of New England*; Hill and Wang, New York
- Cronon, W. [1991]: *Nature's Metropolis – Chicago and the Great West*; Norton, New York
- Crosby, A. W. [1986]: *Ecological Imperialism – The Biological Expansion of Europe, 900–1900*; Cambridge University Press, Cambridge

- Curtin, D. [1995]: *Making Peace with the Earth – Indigenous Agriculture and the Green Revolution*; Environmental Ethics 17, 59–73. o.
- Daly, H. E. – Cobb, J. [1989]: *For the Common Good*; Beacon Press, Boston, MA; magyarul olvasható részlet: *A krematisztikától az oikonómiáig*; in. Lányi A. (szerk.): *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*; ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet – Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 241–257. o.
- Daly, H. E. [1991]: *Elements of Environmental Macroeconomics*; in. Costanza, R. (szerk.): *Ecological Economics – The Science and Management of Sustainability*; Columbia University Press, New York
- Fried, M. [1963]: *Grieving for a Lost Home*; in. Duhl, L. J. (szerk.): *The Urban Condition*; Basic Books, New York
- Gadgil, M. – Berkes, F. [1991]: *Traditional Resource Management Systems*; Resource Management and Optimization 18, 127–141. o.
- Gunderson, L. – Holling, C. S. – Light, S. S. [1995]: *Barriers and Bridges to the Renewal of Ecosystems and Institutions*; Columbia University Press, New York
- Hardin, G. [1968]: *The Tragedy of the Commons*; Science 162, 1243–1248. o.; magyarul: *A közlegelő tragédiája*; in. Lányi A. (szerk.): *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*; ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet – Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 219–231. o.
- Holling, C. S. [1978]: *Adaptive Environmental Assessment and Management*; John Wiley & Sons, New York
- Howarth, R. B. [1995]: *Sustainability Under Uncertainty – A Deontological Approach*; Land Economics 71: 417–427. o.
- Kavka, G. [1981]: *The Futurity Problem*; in. Partridge, E. (szerk.): *Responsibilities to Future Generations*; Prometheus, Buffalo, NY
- Kennedy, P. [1993]: *Preparing for the Twenty-First Century*; Vintage Books, New York
- Lee, K. [1993]: *Compass and Gyroscope – Integrating Science and Politics for the Environment*; Island Press, Covelo, CA
- Leopold, A. [1949]: *A Sand County Almanac*; Oxford University Press, New York; magyarul olvasható részlet: *Föld-etika*; in. Lányi A. (szerk.): *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*; ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet – Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 103–116. o.
- Ludwig, D. – Hilborn, R. – Walters, C. [1993]: *Uncertainty, Resource Exploitation and Conservation – Lessons from History*; Science 260, 17–19. o.

- Margalef, R. [1968]: *Perspectives in Ecological Theory*; University of Chicago Press, Chicago
- Marglin, S. [1990]: *Losing Touch – The Cultural Conditions of Worker Accommodation and Resistance*; in: Marglin, F. – Marglin, S. (szerk.): *Dominating Knowledge*; Clarendon Press, Oxford
- Norgaard, R. B. [1992]: *Sustainability and the Economics of Assuring Assets for Future Generations*; Policy Research Working Papers, WPS 832, World Bank, Washington, DC
- Norton, B. G. [1982]: *Environmental Ethics and the Rights of Future Generations*; *Environmental Ethics* 4, 319–337. o.
- Norton, B. G. [1988]: *The Constancy of Aldo Leopold's Land Ethic*; *Conservation Biology* 2: 93–102. o.
- Norton, B. G. [1996]: *Integration or Reduction*; in: Light, A. – Katz, E. (szerk.): *Environmental Pragmatism*; Routledge, London
- Norton, B. G. [1999]: *Ecology and Opportunity – Intergenerational Equity and Sustainable Options*; in: Dobson, A. (szerk.): *Fairness and futurity*; Oxford University Press, Oxford
- Norton, B. G. – Costanza, R. – Bishop, R. [1998]: *The Evolution of Preferences – Why »Sovereign« Preferences May Not Lead to Sustainable Policies and What to do About It*; *Ecological Economics* 24, 193–212. o.
- Norton, B. G. – Hannon, B. [1997]: *Environmental Values – A Place-Based Theory*; *Environmental Ethics* 19, 227–245. o.
- Norton, B. G. – Hannon, B. [1998]: *Democracy and Sense of Place Values*; *Philosophy and Geography* 3, 119–245. o.
- Norton, B. G. – Toman, M. [1997]: *Sustainability – Ecological and Economic Perspectives*; *Land Economics* 73, 553–568. o.
- Ostrom, E. [1990]: *Governing the Commons*; Cambridge University Press, New York
- Page, T. [1977]: *Conservation and Economic Efficiency*; The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Page, T. [1983]: *Intergenerational Justice as Opportunity*; in: MacLean, D. – Brown, P. (szerk.): *Energy and the Future*; Rowman & Littlefield, Totowa, NJ
- Platt, J. [1973]: *Social Traps*; *American Psychologist* 28, 642–651. o.
- Quinn, D. [1992]: *Ishmael*; Bantam/Turner, New York; magyarul: *Izmael*; Föld Napja Alapítvány, Budapest, 1999

- Rappaport, R. A. [1968]: *Pigs for the Ancestors – Ritual in the Ecology of a New Guinea People*; Yale University Press, New Haven, CT
- Rawls, J. [1971]: *A Theory of Justice*; Harvard University Press, Cambridge, MA; magyarul: *Az igazságosság elmélete*; Osiris, Budapest, 1997
- Relph, E. [1976]: *Place and Placelessness*; Pion Limited, London
- Sagoff, M. [1992]: *Settling America – The Concept of Place in Environmental Ethics*; Journal of Energy, Natural Resources and Environmental Law 12, 351–418. o.
- Solow, R. M. [1993]: *Sustainability – An Economist's Perspective*; in: Dorfman, R. – Dorfman, N. (szerk.): *Economics of the Environment – Selected Readings*; harmadik kiadás, Norton, New York
- Toman, M. [1994]: *Economics and Sustainability – Balancing Trade-Offs and Imperatives*; Land Economics 70, 399–413. o.
- Toman, M. – Pezzey, J. – Krautkraemer, J. [1994]: *Neoclassical Economic Growth Theory and Sustainability*; in: Bromley, D. (szerk.): *Handbook of Environmental Economics*; Blackwell, Oxford
- Vitousek, P. M. – Ehrlich, P. – Ehrlich, A. – Matson, P. [1986]: *An Appropriation of the Products of Photosynthesis*; Bioscience 36, 368–373. o.
- Walters, C. [1986]: *Adaptive Management of Renewable Resources*; MacMillan, New York
- Woodwell, G. [1985]: *On the Limits of Nature*; in: Repetto, R. (szerk.): *The Global Possible*; Yale University Press, New Haven, CT

Boda Zsolt

Globális ökopolitika

A kötet azoknak lehet érdekes, akik a modern társadalmak környezeti fenntarthatóságának biztosítása ügyében nem elégszenek meg az általam tipikusnak vélt két szélsőséges állásponttal. Az egyik véglet a problémát kisebbiteni igyekszik, vagy ha elismeri, akkor megoldását egyfajta technológiai optimizmus jegyében a jövőbe tolja. A másik látja, hogy a helyzet válságos, kritikusan viszonyul hozzá, megsemmisítőnek vélt bírálatot mond a modern nemzeti és nemzetközi intézmények, a döntéshozók, sőt akár a fogyasztók tömege felett – gyakorlatilag azonban a világ folyásán éppúgy nem sokat változtat, mint a konformista pólus.

Boda bemutatja egyfelől, hogy a főáram konformista attitűdöt megalapozó érvrendszere hol sántít, másfelől pedig hogy milyen sokféle elrugaszkodási mód kínálkozik a jelen helyzettől. Közben többször is felhívja a figyelmet, hogy a fenntarthatóságot képviselő, a befolyásos párt(ok) jelentős túlerejével szemben felvonuló, plurális tereket, intézményeket és gyakorlatokat képviselő ökopolitika korántsem biztos, hogy kellő időben fog győzni. A „jó” győzelmében, ha egyáltalán merjük ezt a szót használni, nem bízunk, legalábbis nem veszi biztosra. Az emberi világ, a nemzetközi és nemzeti politika „órája” nem szükségképpen van összehangolva a nem-emberi glóbuszával. A kettő összehangolása egyre inkább feladat, ám ezzel előzetesen, mindenfajta cselekvés előtt, nemigen foglalkozik senki.

Boda kötete három fő részből áll. Az első rész a főáramú gazdaságelmélet által a globális problémákra adott válaszokat és azok hiányosságait mutatja be. Többek között eredeti meglátás itt, hogy a Brundtland-jelentéssel karriert befutó „fenntartható fejlődés”-fogalmat nem újszerű ökopolitikai revelációként értelmezi, hanem az évtizedekkel korábban indult ökológiai tudatosulási folyamat neoliberalizmussal való megfertőződésésként (43. o.). Erre utal, hogy a „fenntartható fejlődés”-felfogás elismeri a fejlődő országok jogát a planétát pusztító növekedéshez, valamint magáévá teszi a tévhitet, hogy a szegénység modernizációval való kezelése automatikusan ökológiai fenntarthatósághoz vezet. A tézis bizonyítása során a szerző nemcsak elméleti munkákat használ, hanem a nemzetközi megállapodások szellemét feltáró diskurzuselemzést is. (Utóbbi egyébként általában is jellemző a kötetre: a nemzetközi politikai dokumentumok szövegeiben végig igyekszik kimutatni az egyes megközelítésmódok sajátosságait, felmérni az érdekeltek relatív erőpozícióját.) Olyan izgalmas és vitatott kérdésekben foglal állást, mint létezik-e globális környezeti dömping, vagy a globalizáció, s ennek részeként a szabad kereskedelem terjedése globálisan javít-e a környezet állapotán. Véggövetkeztetése szerint a gazdaság lokalizálása szükséges, de nem elégséges feltétele a fenntartható fejlődésnek (58. o.). A lokali-

záció azért fontos, mert nemcsak hogy nehéz a külső (externális) költségek megfizettetése, hanem mert globális léptékben nem is tudhatjuk, hol, milyen és mekkora költségek jelentkeznek.

Boda elemzése a biológiai sokféleségről (biodiverzitásról) és a nemzetközi klímapolitikáról rengeteg új adalékkal szolgál, s mivel részletes, ezért az ördögöt is megtalálja. Eszerint nem annyira elvi, mint inkább empirikus okai vannak annak, hogy a piacpárti paradigma megoldási javaslatai e téren nem kielégítőek. Ha tiszta modellekben gondolkodunk, hosszú távon és népük egésze számára haszonmaximáló döntéshozókat, jól működtethető piacokat, a fejlődő világ országaiban kellő biotechnikai felkészültséget tételezünk fel, amely lehetővé teszi ezen országok hihetetlenül gazdag biodiverzitásának értékelését, akkor jöhet a piac. Csakhogy – mint Boda bemutatja – fényévekre vagyunk e feltételek teljesülésétől. Az általános közgazdasági logika – a Hardin-féle közlegelők tragédiája tanulsága nyomán – tulajdonjogok hozzárendelésével próbálkozik, ám ez a módszer nem hoz eredményt. Jelen helyzetben az is probléma lenne, ha globális közjószágoknak minősítenék a fejlődő országok génállományát, és az is, ha a fejlett világ kutatóipara által levédett, szabadon adható-vehető szabadalmak formájában válnának áruvá, kismennyiségű termőhely élővilágát és az ott élő népeket. Ha pedig mégis megtörténne a tulajdonjogok hozzárendelése, akkor is egyéb komoly problémák vetődnek fel, így például kérdés, hogy a szabadalmi rendszer mint egyfajta tulajdonjog, elégséges ösztönző-e a biológiai sokféleség fenntartásához.

A modernitás teremtette médiumoktól (emisszió-piac) várható segítség a klímapolitika terén függ attól, hogy ezeket a fejlett országokban vagy a fejlődők és a fejlettek relációjában kívánják-e alkalmazni, ami a gazdasági eszközök társadalmi beágyazottságának fontosságára is rámutat (85. o.). A szerző jól látja, hogy ha a természeti erőforrásoknál az externáliákkal megemelt piaci árak közelebb is visznek egy lépéssel a fenntarthatóság felé, megfelelő beágyazás nélkül olyan mellékkövetkezményekre lehet számítani (egyenlőtlenségek fokozódása, újabb profit-hajhász stratégiai játékok megnyílása), amelyek más vonatkozásban távolítanak el a kívánt céltól.

Számomra, aki az ökológiai gazdaságtan egynémely tanításával valamelyest tisztában vagyok, de a nemzetközi kapcsolatok tudományában kevésbé, a kötetnek az a része volt a leginkább újszerű, amely a globális politikáról és a globális társadalomról szól (második és harmadik rész). Boda számára a nemzetközi kapcsolatok jelentik a végső értelmezési keretet. Szerinte már csak ezen a szinten értelmezhetők és rendezhetők el a globálissá vált modernitás ügyei (nemcsak a környezeti, hanem az egészségügyi és a pénzügyi is – 13. o.). A legfontosabb cselekvők már nem kizárólag az államok, hanem a többnyire velük egyenlő erejűvé vált transznacionális vállalatok, az államok együttműködésével létrejött regionális kezdeményezések, valamint – talán ez a legérdekesebb és leginkább vitat-

ható megállapítása a szerzőnek – a globális civil társadalom. Ez persze nem mond ellent annak, hogy az ügyek elrendezése nem lehetséges a – bizonyos környezetvédők kedvenc szavával élve – „lokális” cselekvés nélkül. A lokalitás hangsúlyozásából számomra az a leglényegesebb, hogy nem sok értelme és kifutása van a globális problémák olyan „megoldásainak”, amelyek továbbra is csak a válsághoz vezető globális tényezőkkel foglalkoznak, s érzéketlenek a nemzeti, a regionális, a települési és a kulturális jellemzők iránt.

A szerző sajátosan új perspektívába helyezi a nemzetközi kapcsolatok tudományának diskurzusát azzal, hogy ökopolitikailag értelmezi. A diskurzust uraló terminusok (realizmus, liberalizmus/idealizmus és a hegemon uralta világpolitika) mind abból a szempontból kerülnek elő, hogy meddig terjedhet az államok nemzetközi szerepvállalása ökopolitikai kérdésekben. Következtetése nem optimista, de nem is végletesen pesszimista, amennyiben e keretben is adható olyan értelmezése a nemzetállami külpolitikának, amelyben a biztonságpolitikai szempontok a környezetvédelmi egyezményekben való részvételt segítik, vagy legalábbis nem zárják ki. Boda az egyszerű érdekalapú megközelítést nem tartja kellően pontosnak, mivel bizonyosfajta idealizmus az államok együttműködésében is tetten érhető, amit a kétszáz nemzetközi környezetvédelmi megállapodás pusztán léte is kifejez. A helyzet percepciója legalább annyira fontos, s az államok egyértelmű érdek-meghatározásához szükséges belső egység sincs meg, ezért kétségbe vonható az egyértelmű és monolit „érdek”-fogalom végső alaként való hivatkozása. Az ökológiai problémakör terén Boda értelmezésében a hegemon-elmélet részleges megerősítést talál, amennyiben igen fontos – újabban inkább visszahúzó – szerep jut az Egyesült Államoknak a nemzetközi ökopolitikában, bár a hegemon végső soron nem mindig szükséges és elégséges feltétele az együttműködésnek (99–116. o.).

Még ha az államok kizárólag stratégiai megfontolások szerint járnának is el, az sem feltétlenül jelentene környezet-ellenességet: például amikor szigorúbb hazai előírásaikat igyekeznek érvényesíteni. A globális viszonyok reménytelen anarchiaként való jellemzésétől Boda úgy tud elhatárolódni, hogy közben nem érheti a vád, vágyait összekeveri a valósággal. Mindenesetre tény, hogy az államok majdnem minden nemzetközi vállalkukat teljesítik, annak ellenére, hogy nincs felettük szankcionáló szervezet. A demokratikus államok valamennyire kénytelenek polgáraik kedvében járni, ténylegesen elfogadnak bizonyos normatív elveket, s kereskedelmi és egyéb kapcsolataik többnyire nem is teszik lehetővé, hogy tartósan visszaéljenek partnereik bizalmával: korunkban „*történelmi léptékben példátlan nemzetközi együttműködés*” (120. o.) alakult ki. Nem zárható ki, hogy a globális ökológiai folyamatokra vonatkozó bizonytalan tudásunk is kedvezően befolyásolja a nemzetközi együttműködést, mivel csökkenti a stratégiai cselekvés lehetőségét (123. o.).

Boda érvelését különösen értékesé teszi, hogy az ökopolitika normáit és elveit nemcsak bemutatja, hanem ezek megvalósulására is rámutat (a „van” jelenlétere a „kell”-ben, és fordítva – 131. o.). Ezért lehet a nemzetközi jognak (köztük a környezetileg releváns részeknek) is hatása, annak ellenére, hogy nincsenek, illetve tisztázatlanok a szankciók. A különféle, ökológiailag fontos nemzetközi konferenciák és az általuk megfogalmazott elvek azonban az elmúlt évtizedekben egyfajta „visszafejlődésen” mentek keresztül a neoliberais irányzat előretörése miatt, ami helytelen alapokra helyezte a nemzetközi intézmények által képviselt álláspontot is a környezet és a fejlődés összefüggésében. Boda bemutatja, hogy ebben a félreecsúszásban miként játszott szerepet a fejlettek szűkmarkúsága és felelősségük fel nem vállalása a globális ökológiai problémákért, valamint a fejlődő világ rosszul értelmezett utolérési törekvése és a helyi elitok ragaszkodása a szuverenitás túlhaladott értelmezéséhez (144. o.). A közös felelősségről való beszéd azonban hatékony cselekvés helyett egyre inkább mindkét országcsoport felmentését szolgálja. Ugyanakkor Boda arra is felhívja a figyelmet, hogy a fontos Észak–Dél megkülönböztetés ellenére sem egységesek a pólusok (149. o.), azaz ebben a vonatkozásban is pluralista álláspontot képvisel.

A nemzetközi rezsimek működőképessége – az ezt tagadó realista tanokkal szemben – nem jelenti azt, hogy működésüket áthatja a fenntarthatóság szolgálata. Ezt példázza a globális szabadkereskedelmi rezsimek biztosító, messze legnagyobb hatalmú Kereskedelmi Világszervezet (WTO) léte, és az a jellemzője, hogy a szervezet kizárólag a kereskedelem szabályozásával foglalkozik (157. o.). Boda a vonatkozó dokumentumok részletes, ugyanakkor lényegre kifejező bemutatásával bizonyítja, hogy bár a környezeti szempont egyfajta minimumként megjelenik a szervezet működésében, ám ennek státusa igencsak bizonytalan. Mi több, a környezetvédelmi indíttatású, akár nemzetközi környezeti egyezmények betartását szolgáló kereskedelmi szankciók jogossága is kérdéses, a nemzetközi jog szerint megalapozatlan (156–173. o.). Boda leírásából azonban az is kiderül, hogy a WTO nem a környezet (és a szociális kérdések) tudatos háttérbe szorítására és a szabad kereskedelem oltárán való feláldozására szolgáló intézmény (bár a gyakorlatban annak látszik), hanem inkább egy idejétmúlt alapokra épített, ugyanakkor bizonyos jelenbeli érdekek által fenntartott, kétes missziójú grémium, amely olykor tudatosan nem foglal állást igen fontos ügyekben, mivel ehhez nincs felhatalmazása (166. o.). Látható, hogy ezt a bizonytalanságot a multinacionális tőke-érdekek úgy igyekeznek eloszlatni, hogy egyértelművé váljon a liberalizáció (a szabad kereskedelem és a szabad tőkeáramlás) dominanciája és a nemzeti szuverenitás visszaszorítása (169. o.).

Mint már utaltunk rá, Boda a globális ökopolitika szövetében kiemelt szerepet tulajdonít a globális civil társadalomnak. E fogalom a nálunk is jól

ismert habermasi tradícióból származik. A civil társadalom – a Habermas és követői által modernizált változatban – nem az állami és nem a gazdasági szféra vonatkozásában értendő, hanem spontán szövetkezések, mozgalmak halmazaként, amely képes normatív alapon egyetértést teremteni, képes a bizalom, a társadalmi erények kiművelésére, s képes változtatni a jogállam felépítésén és működési elvein (178–181. o.).

Boda szerint a civil társadalom elmozdulás a posztmaterializáció és a posztmodernizáció felé, új értékeket és elvi elköteleződéseket hoz létre. Csökken a bizalom a modernitás intézményei iránt, legyenek azok államiak vagy piaciak, ugyanakkor e távolságtartás nem jelenti ezek elvetését is. A hagyományos politikai aktivitás ugyan csökken, de a mozgalmakban való részvétel erősödik, amit a nemzetköziesedés tesz újszerűvé. A gazdaság, a társadalom és az értékek együtt változnak, s e három tényező egyike sem határozza meg a másikat. Ebből az következik, hogy a civil társadalom – illetve az a nehezen körvonalazható képződmény, amelyet jobb híján így nevezünk – nem kíván a rendszer, az állam és a gazdaság helyébe lépni, inkább átformálja azt, új kulturális mintákat épít bele, miközben maga is építkezik belőle. A civil szféra ma a gondolatok, javaslatok és gyakorlatok legfontosabb forrása (182–185. o.).

Boda szerint nemzetközi közösségről nem lehet beszélni, de nemzetközi társadalomról igen (187. o.). Létezik nemzetközi közvélemény, s ha felszínes is, van egyfajta azonosulás bizonyos hívó-fenomének mentén, és bővül a népességnek az a része, amely képes és akar is tőle távoli ügyekről morális-politikai állásfoglalást tenni. Az államközi rend mellett kialakult egy többközpontú világ, ami *turbulens*, de nem *anarchikus*. Az anarchia a benne uralkodó bizonytalanság ellenére kiszámítható az érdek- és a hatalmi viszonyok mentén, miközben a turbulencia miatt a világban jelenlévő különböző világlátások következményei kiszámíthatatlanok. Mindez akár a környezetvédelem javára is válhat, a civil társadalom *kormányozni* képes, persze a kormányzásnak abban a puha, posztmodern értelmében, amelyet a szerző alaposan körüljár (189., 192. o.).

A kötetnek az életformaadás szempontjából legizgalmasabb része annak vizsgálata, hogy a fenti politikaformálás mi módon, milyen eszközökkel, miféle diskurzusokban és társulásokon keresztül lehetséges a civil társadalomban közösségi, illetve egyéni szinten (193–214. o.). A mozgástér ma már az egyének és a soraikból összeálló civil társadalom számára a globálistól a lokálisig terjed (215–229. o.), mindkét szinten hallathatja hangját az ember, illetve találhat olyan gyakorlatokat, feladatokat, amelyek elvégzése a morális értékek nagyobb térnyerését segítheti elő. Ezek az értékek beszívároghatnak abba a rendszerbe (állam, igazgatás, politika, vállalkozások tere), amelyet már nem tekintünk életünket meghatározó szükség-szerűségnek, de ellenségnek sem. Törekvéseiben a Boda által leírt civil társadalom mindig a határon áll, mivel mind az immanensbe, mind a

transzcendensbe ereszkedés elgyengít vagy megalomániába kerget, reménytelenségbe vagy túlzott reménykedésbe sodor. A kötet tanulságát a magam részéről ebben a határon állásban, illetve az egyoldalúan filozófiai koncepciónak a *mindennapivá*, ugyanakkor planetárisan-hétköznapivá átértelmezésében vélem felfedezni. (Helikon Kiadó, h. n., 2004)

OHNSORGE-SZABÓ LÁSZLÓ

Ohnsorge-Szabó László

Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus

Oikos „lakóházat”, tágabb értelemben bármiféle házat, továbbá háztartást és hazát jelent görögül. Az *oikonomia* eredetileg az oikos – Khrüszipposz és mások által kiterjesztett értelmében: a Mindenség – berendezését és irányítását jelölte, a „politikai ökonómia” pedig a városállamra, a polisra vonatkozott. Az Arisztotelész nevéen fennmaradt, de nem tőle származó *Oikonomiké* könyv négyféle ökonómiát különböztet meg: királyit, kormányzóit, politikait és egyénit; a Mindenség ökonómiájának kérdése a kozmológiára és teológiára maradt. Ily módon a Létező mibenlétét vizsgáló, Arisztotelész által kezdeményezett „első filozófia”, azaz metafizika nem foglalkozott ökonómiával. Mint ahogyan fordítva, az ökonómia sem foglalkozott a Létező és a Lét kérdésével – „ontológiá”-val, ahogyan azt a XVII. század elején Goclenius elnevezte –, hanem a már előre behatárolt tartományok kérdéseit tárgyalta. A XVIII. századtól kezdve azután a tematika újra változott: a „political economy” elsősorban a piaci vonatkozású gazdasággal foglalkozott. Ebben a vonatkozásban a politikai gazdaságtan érdeklődési körébe tartozó létezőknek – eleinte a nemzetállamoknak, és persze a benne élőknek, végső soron és napjainkban a világnak mint globalitásnak – a saját létkérdése még a vizsgálódás horizontjáról is lekerült.

Ohnsorge-Szabó László e könyvében az ökológiai gazdaságtan által hozott paradigmaváltást az újkori „politikai” (azaz köz-) gazdaságtan – jelesen a neoklasszikus főáram – legbefolyásosabb változataival szembe-
síti. Nem csupán arra törekszik, hogy a gazdaságtant a régóta elhanyagolt és általában mellőzött létkérdés felvetésével értelmezze, hanem a „létezés” és a „lét” sürgetően időszerű felülvizsgálatát veszi módszertani alapul. Röviden, a két és félezer éves metafizika válságát, sőt lejártát tudomásul véve azt a posztmetafizikai világfelfogást teszi magáévá, amelyik számot vet az emberi világ eredendő behatároltságával. Metodikailag ebből a világfelfogásból következik részint a Határok mint korlátok észrevételezése, keresése és funkcionális szerepüknek a kutatása, részint a Határok Médiummá válásának, illetve változtatásának vonatkozásában a széles értelemben vett médiumoknak a méltatása a Létezés és a Lét mellett harmadik fő ontológiai terminusként (ha az „ontológia” kifejezést választjuk ennek a metafizika utáni világfelfogásnak a filozófiai jelölőjévé, miként azt a szerző teszi). Ily módon nem az a szerző célkitűzése, hogy a „metafizika” és az „ökonómia” közötti, Arisztotelész idejétől kezdve elhanyagolt viszony perújrafelvételét kezdeményezze vagy egyiket a másikkal kiegészítse, hanem arra törekszik, hogy az ökológiai kihívások fényében kialakult korszerű világfelfogásnak megfelelően mutassa be a kurrens közgazdaságtan buktatóit és az ökológiai gazdaságtan trendjeit.

A szerző metodológiai elveit a bevezetőben világosan megfogalmazza, majd részletes vizsgálódásában következetesen érvényesíti (vö. például 41., 259., 338. o.). „Megpróbálom bemutatni – írja –, hogy a közgazdasági gondolkodás, illetve a gazdaság nem képes következetesen megkonstruálni egy olyan világot, illetve alrendszer, amely kizárólagosan önmagára utalt, önmaga számára elégséges, mivel mindenféle konstruktivizmusnak megvannak a korlátjai, legyenek bár ezek maguk is konstrukciók. Ez a tényállás az én megítélésem szerint ontológiai.” (13. o.) Továbbá „a pénzügyrendszer által hordozott információ és tudás típusa ontológiai korlátjának bemutatásával kezdődik a 9. fejezet [ennek címe *A monetáris komplexumról* – P. B.], amely a kötet általános ontológiai igényének a következménye. [...] A monetarista pénzügyelméletből próbálom levezetni a monetarista komplexum államellenességét, amiben a médium fontosságáról szóló ontológiai tan következményét is láthatjuk” (15. o.).

Határ, Korlát és Médium módszeres figyelembevétele (a 111. oldaltól) önmagában plurális metodológia, ami a tárgyalt összefüggésekben felmerülő módszerek méltatásával és alkalmazásával bővül tovább. Ezen a módon a szerző elkerüli, hogy az elvben követendő metodikát erőltesse ott, ahol az nem illik tárgyához. Kritikus szelektivitása hangsúlyozott módszertani pluralizmusának (13. o.; vö. a 70. oldaltól) erényei közé tartozik. Például *A neoklasszikus paradigma korlátjai* című fejezet programot adó bevezetésében ezt írja: „Az ökológiai gazdaságtan paradigmájából a közgazdaságtan szokványos témáit illetően egyfelől az következik, hogy bizonyos feltevéseket elvetünk, másfelől az, hogy egyes feltevéseknek az érvényességi körét a társadalomban korlátozzuk, illetve behatároljuk. A paradigmaváltás csak részben jelent tehát elvetést, hangsúlyosabb az, hogy az axiómák megdöntése helyett azok korlátjait ismerjük el. Így például azt, hogy termelési tényezők általában nem helyettesíthetők, de vannak bizonyos helyettesítési lehetőségek... A hatékonyság egyfajta érték, de nem az egyetlen, és az sem mindegy, minek a hatékonyságáról beszélünk... A fogyasztói szuverenitásnak is örülhetünk, de nem építhetjük fel erre társadalmunkat és életünket...” (167. o.)

Az idézet azt is példázza, hogy a könyv filozófiailag és gazdaságtanilag egyaránt tudományos. E kétféle tudományosság mentén megjelenik egy harmadik, a „science” értelmében vett tudományosság is: ezt figyelhetjük meg például a termodinamikai fordulat jelentőségének tárgyalásakor (a 24. oldaltól és 162. o.), akkor, amikor a szerző többféle tudomány eredményeit hasznosítja a rendszerelmélet kapcsán (a 46. oldaltól), vagy amikor a tudomány tudományosságát mérlegeli (célzottan *A konstruktivista tudományfelfogás* című fejezetben). Ez a komplex, a szó legjobb értelmében vett interdiszciplináris tudományosság a szerző kiemelkedő érdeme.

Ohnsorge-Szabó László tájékozott és naprakész témái irodalmában, s nem pusztán a gazdaságtani részleteket illetően. Akiknek nem a gazdaság-

tan a szakterületük, éppúgy meríthetnek a könyvben ismertetett forrásokból, mint azok a közgazdászok, akik érdeklődnek a gazdaság nem, vagy nem csupán gazdasági beágyazottsága és vonatkozásai iránt. A könyv ugyanis alkotó módon ötvözi szerzője gazdasági és társadalom-, történet-tudományi ismereteit – lásd például a posztmodern korszakváltózásról szóló gondolatokat (a 147. oldaltól) –, s ez a kötet mindhárom nagy tematikus blokkját (*A közgazdasági antirealizmus; A neoklasszikus paradigma korlátjai; A monetáris komplexumról*) jellemzi.

A szerző mindvégig szem előtt tartja a könyve címében megnevezett témát, az ökológiai gazdaságtant. A téma sajátosságainak és jelenlegi kidolgozottságának megfelelően nem tételeken felépített elméletet ad elő, hanem megújított módszertanának és filozófiai valóságfelfogásának érvényesítésével úgy jelez támpontokat és irányokat, ahogyan azokat a főáramú közgazdaságtan összefüggéseiben feltárja. Sajnálatos, hogy tárgymutató híján az olvasóra hárul a feladat, hogy az idetartozó szöveghelyeket kigyűjtse. Megkönnyítendő az ökológiai gazdaságtan építőköveinek összehordását, magam is kigyűjtöttem néhányat: 19., 34., 36., 41., 78. o. (az ökoszisztéma modellezésének kérdése), 167., 217., 248. o.; továbbá néhány olyan további szöveghely, ahol a szerző kritikus összefüggésekben nyilvánít saját véleményét: 132., 147., 152., 154., 157., 164., 231., 235., 244., 336., 344., 360. o.

A könyvben plasztikusan rajzolódik ki az ökológiai paradigma a tőkével kapcsolatban. „A tőke – írja a szerző – az ökológiai gazdaságtan számára nem valami ellenséges, transzcendenssé dagasztott szubjektum, hanem olyan megörzendő alap és állomány, amely az ember által létrehozott tőke mellett a természetet is magában foglalja.” (217. o.) Ez azonban nem jelenti a neoklasszikus közgazdaságtanra jellemző szűk haszonmaximálási posztulátum elfogadását: „a mikroelméleti »alapot« – ahogy a szerző találóan megjegyzi – a neoklasszikus formalista elméletben tulajdonképpen maguk is mikroalap nélküliek” (132. o.). Mindez tehát etikai természetű mérleget tesz indokolttá. Fontos körülmény, hogy az ökológiai etika – ahogy a tudományok szemlélődőből cselekvővé, világot átalakítóvá válnak – az ember vs. nem-ember dichotómiában mozogva (253. o.) „önértéket tulajdonít az ökoszisztémának (az abban található fajoknak), azokat egyszerűen tartja célnak és eszköznek” (248. o.).

A könyv utolsó fejezete (*A monetáris komplexumról*) az ökológiai paradigma függvényében olvasva egy civilizációs danse macabre leírása. Pénz, hatalom és ezeknek tudományos (és jogi) formalizálások alibijével érvényesített önérdeke uralja a tablót. Magyarországon olvasva ezt a szöveget – például a latin-amerikai jelenségkör „kísérteties” ismétlődéséről a „rendszerváltó” Oroszországban (lásd a 348. oldaltól) – külön megborozunk. Az efféle történetek ugyanis némely hazai (a mi *oikosunkban* zajló) – kisléliségükben parodisztikus, érdemben még elkeserítőbb – eseményre emlékeztetnek.

Ilyen folyamatok ellen persze nem véd meg az ökológiai paradigma jelenlegi kifejtése. Hatását biztosan erősítené, ha a Határ, a Korlát és a Médiüm elvei mellett a Működés elvét is jobban figyelembe vennénk, s ha elemzések vizsgálnák e működés mikéntjét az ökológiai értelemben kiterjesztett gazdaság egymással is kapcsolatban álló szereplőin. Ohnsorge-Szabó László mindenesetre kreatív módon összegzi és gondolja tovább a jelenlegi helyzetet. Könyve maradandó teljesítmény. Újjonnan lefektetett alap az ökológiai gazdaságtan továbbfejlesztésére. (L'Harmattan, Budapest, 2003)

PETHŐ BERTALAN

Tim Kasser

Az anyagiasság súlyos ára

A magyar kiadás Tim Kasser *The High Price of Materialism* című (MIT Press, Cambridge, MA, 2002) könyvének bővített változata. Az eredeti mű, amely igen széles körből merített kutatási anyagok összegzése számos tudományos utalással és illusztrációval, az első részben kapott helyet, a második részbe három szakmai tanulmány került, amelyek gazdagítják és finomítják, egyben nyomatékosítják is a kötet üzenetét.

Nem könnyű kutatási eredményekről alapos, mély tudományos értekezést írni úgy, hogy az érthető és érdekes legyen a laikus számára is. Kasser sikerrel oldotta meg ezt a feladatot. Könyve, miközben tényszerű és szakszerű, nem válik sem tudományoskodóvá, sem felületessé, hanem világos és érdekfeszítő marad mindvégig.

A kötet gazdag képet ad arról, hogy milyen következményekkel jár, ha az emberek a valódi belső szükségleteiktől idegen célokat/értékeket választanak maguknak. Kutatási eredmények tucatjait sorakoztatja fel, amelyek azt sugallják, hogy amikor a társadalmi/gazdasági folyamatok hatására az anyagiasság értékek eluralkodnak a világban, akkor azoknál, akik valóban az anyagiakat tartják a legfontosabbnak, *ördögi kör* indul be. Minél nagyobb szerepet játszanak életükben az efféle értékek, annál kevésbé lesznek elégedettek az életükkel, és annál inkább elhatalmasodnak rajtuk a lelki betegségek legkülönfélébb formái. És minél elégedetlenebbekké és lelkileg zavarodottabbakká válnak, annál erősebben kapaszkodnak az anyagiakba. A jelenség ráadásul túllép a személyiség határain, társadalmi szinten is egyensúlyvesztéshez, negatív folyamatok beindulásához vezethet.

Mivel az emberi magatartás és a lelki folyamatok összefüggésében gyakran használjuk az „ördögi kör” kifejezést, érdemes jobban megvizsgálni, mit is takar. A képies kifejezés nem egyszerűen nyomatékosít valamely negatív dolgot, hanem egy nagyon is jellegzetes humán szabályozó-folyamat, a *negatív feedback* hiányára utal. Bár a visszacsatolós szabályozó elv eléggé általános élő szervezeteknél is, leginkább az automatikus fűtésszabályozás példaként közismert. Ha a fűtőttest kellően felmelegszik, akkor az automata kikapcsolja a fűtést, majd újra beindítja, ha a fűtőttest bizonyos hőfok alá hűlt – s ez gyakorta előfordul testi-lelki folyamatok esetében is. Vegyük például az evés és az éhség összefüggését! Ha éhesek vagyunk, addig eszünk, amíg jól nem lakunk, és akkor megszűnik az éhségérzet. Ha ez nem történik meg, bár már eleget ettünk, tömjük magunkat továbbra is, s ennek egészségünk látja kárát. Ez történik bizonyos evészavaroknál (lásd obesitás, azaz kóros elhízás), melyek rendellenességét jelzi a mértéktelen súlygyarapodás és az ezzel járó testi megbetegedések. Vagyis

ha az egészséges működésre „kalibrált” szervezetben nincs vagy elromlik a belső „kapcsoló”, akkor a szervezet valamilyen testi/lelki tünettel jelez.

Kasser könyve ezt a folyamatot mutatja be az anyagias célok esetében. Amikor valaki számára az anyagi javak válnak elsődlegessé, akkor annál több kell neki, minél többet szerzett belőlük korábban. Hiányzik a belső kapcsoló, amely az optimális állapotot fenntartaná. Az automata kapcsoló valóban hiányzik. Van azonban helyette egy kitűnő „jelzőszerkezet”. Kasser éppen azt mutatja be, hogy – számos vizsgálat tanúsága szerint – nagyon erőteljes jelzések érkeznek olyankor, amikor beindul az anyagi értékek hajszolásának ördögi köre: rossz lesz a közérzet, elégedetlenség és boldogtalanság-érzés lép fel, lelki zavarok keletkeznek. Ha tudatosak lennénk, akkor értenénk e jelzéseket, tudnánk, mit tegyünk, hiszen a „kapcsoló” a mi kezünkben van. De mintha nem vennénk észre, vagy nem tudnánk dekódolni ezeknek a jelzéseknek az üzenetét. A könyv rávilágít arra is, hogy miért nem. Hogy miért nem? Egyszerű a válasz: ahelyett, hogy belső folyamataink hangjára figyeljünk, átengedjük az irányítást a külső erőknél. Kasser bemutatja, hogyan kapcsolja össze a média az emberi személyiséget a hírnév és imázs jelenségeiben az anyagi javak vonzerejével. Láthatóvá teszi, hogyan tárgyiasulhat és hogyan válhat külsődleges jutalmaktól, mások értékítéletétől függővé a személyiségünk.

Nem Kasser az első, aki rámutat erre a jelenségre. Erich *Fromm* már 1947-ben írt erről (magyarul lásd *Az önmagáért való ember*; Napvilág Kiadó, Budapest, 1998), de amit akkor megfogalmazott, mára világméretű jelenséggé vált, és – ahogy ezt Kasser is jelzi – ebben sajnálatos módon a médiának is igen nagy a felelőssége. Már *Fromm* is rámutatott, hogy a személyiségműködés és a társadalmi folyamatok kölcsönösen alakítják egymást. Arra figyelt fel, hogy amikor a kapitalizmussal eluralkodik a piaci orientáció, akkor lassan az emberi személyiség is tárgyiasul (materializálódik), és maga is áruvá válik. Így fogalmaz: „*A kétféle piac, az emberek és az áruk piacának alapelve ugyanaz: ott a személyeket kínálják fel, emitt az árukat.*” (i. m., 66. o.) Márpedig „*ha valaki úgy hiszi, hogy saját értéke nem saját emberi kvalitásaitól függ, hanem az állandóan változó piaci feltételek között elért sikertől, szükségszerűen bizonytalanná válik az önértékelése, és kialakul benne a folyamatos megerősítés iránti igény. [...] Ez az egész azonban mégsem pusztán az önértékelés és az önbecsülés dolga, hanem arról van itt szó, hogy vajon az ember önmagát független lényként éli-e meg – hogy vajon azonos-e önmagával?*” (i. m., 68–69. o.).

Kasser szerint céljainkban, szükségleteinkben, értékeinkben világosan kifejeződik az, ami belülről, az ember genuin természetéből fakad, és az is, ami – jóllehet erőteljesen jelen van a világunkban – az emberi alaptermészethez képest külsődleges. A belső, valódi emberi természetünk a növekedést (kiteljesedést), a pozitív emberi kapcsolatokat, a társas lény voltunkból fakadó társadalmi részvételt jelenti. Ehhez természetesen hozzátartozik,

hogy legyenek olyan javaink, amelyek ezeket szolgálják, és hozzátartozik az is, hogy fontos, kimunkált, megkülönböztethető legyen a személyiségünk. Ebből következően céljaink között természetes módon szerepelhet a külső javak, anyagiak, hímnév vagy imázs megszerzése is. De abban a pillanatban, amikor ezek öncéllá válnak és irreális mértékben megnő a jelentőségük, kiesünk az eleven emberi fejlődés és természetes emberi kapcsolatok áramlatából. Lemondunk önmagunk irányításáról, és tárgyá (sőt ahogy erre Fromm rámutatott: áruvá) tesszük magunkat. Ha ezt végiggondoljuk, talán mélyebben értjük az „anyagelvűség”, az „anyagiasság” fogalmát, mint ahogy azt az első pillanatban tettük.

Fontos szem előtt tartanunk, hogy bár a könyv elsősorban amerikai vizsgálatokra épül, számos nemzetközi kutatás igazolta már a jelenség egyetemes voltát. Dániától Indiáig, Oroszországtól Románián és Németországon át Dél-Koreáig ugyanilyen eredmények születtek. A könyv első megjelenése óta pedig magyar adatokkal is szolgálhatunk. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszékének és a Budapesti Corvinus Egyetem Marketing Tanszékének munkatársai közös kutatásként az aspirációs index első változatával végeztek vizsgálatokat (V. Komlósi Annamária – Rózsa Sándor – Bérdy Márk – Móricz Éva – Horváth Dóra: *Az Aspirációs index hazai alkalmazásával szerzett tapasztalatok*; Magyar Pszichológiai Szemle, megjelenés alatt). A kutatás továbblépett Kasserék eredeti kérdésfeltevésén, s a célok/értékek és a személyiségvonások kapcsolatát is elemezte. E terület feltárása tovább erősítette Kasserék állításait. Bebizonyosodott, hogy azok, akik számára nagyon fontos a meggazdagodás, neurotikusabbak, érzelmileg bizonytalanabbak a többi embernél. Akiknél mindhárom anyagiás cél (gazdagság, hímnév, imázs) rendkívül fontossá válik, azoknál csökken az együttműködési készség, sőt csökkennek a saját élet irányításához szükséges készségek is. Az eredményekből jól érzékelhető, hogy akiknél a külsődleges értékek irányába billen a mérleg nyelve – vagyis akik kevésbé hallgatnak a belső, valódi emberi szükségletek hangjára –, azok kezéből kicsúszik az ellenőrzés, s ennek lelki életük és az életvezetésük egyaránt kárát látja. Mivel a célok és személyiségvonások közötti kapcsolat jellegzetességeit korrelációs vizsgálatok tárták föl, nem lehet megmondani, hogy vizsgált személyeinknél a külsődleges, anyagelvű célok okozták-e a személyiségproblémákat, vagy a személyiségproblémák következményeként lettek-e a külsődleges, anyagelvű célok olyan fontosak. Úgy véljük azonban, hogy mindegy, melyik az ok és melyik az okozat, az együtt járás önmagáért beszél.

A könyv egyfelől azt hangsúlyozza, hogy az anyagiás célok túlsúlyba kerülése komoly problémákat okoz az egyén szintjén éppúgy, mint a társadalomén. Másfelől azt nyomatékosítja, mi is az, amit az anyagelvű célok miatt egyre többen elhanyagolnak. Melyek azok az értékek, amelyek manapság nem az őket megillető helyen állnak az emberek értékrendjében?

Kasserék azt mutatták ki, hogy amikor a külsődleges értékek kerülnek túlsúlyba, akkor a belülről fakadó emberi szükségletek, a bensőséges emberi kapcsolatok, a közösség iránti elköteleződés és a személyes fejlődés szükségletei elcsökevényesednek. A jelenségért tehát nem önmagában az anyagi értékek túlsúlya a felelős, hanem e belülről fakadó szükségletek elcsökevényesedése és kielégítetlensége is hozzájárul, hogy lelki problémák és életvezetési hibák jelentkeznek.

Azok a nemzetközi vizsgálatok – köztük a fenti magyar vizsgálat is –, amelyek megismételték vagy kiterjesztették Kasserék kutatásait, sorra megerősítették az eredeti eredményeket. Most megemlítünk egy olyan további bizonyítékot is, amely ezektől teljesen független és egészen más tudományterület vizsgálataiból származik.

Az orvosi járványtani (epidemiológiai) vizsgálatok többek között azt térképezik fel, hogy van-e összefüggés az élettartam, bizonyos betegség-típusok és bizonyos társadalmi/gazdasági jellemzők között. Régóta kimutatott tény, hogy az alacsony szocioökonómiai státus (alacsony jövedelem, rossz lakás- és életkörülmények, alacsony társadalmi pozíció) és a magasabb halálzási arány (valamint a mortalitás mögött álló rossz fizikai és pszichés állapot) együtt járnak. Ha csak ennyit tudnánk, azt mondhatnánk, hogy ennek az összefüggésnek a fényében nincs igaza Kassernek, vagyis az emberek indokoltan vágnak jobb anyagi körülményekre és magasabb társadalmi pozícióra. Kasser azonban maga is azt írja, hogy amikor valaki valóban „szegény” és valóban súlyosan kiszolgáltatott másoknak, akkor teljesen természetes és „egészséges”, ha anyagi javakra és több hatalomra vágyik. A kérdés tehát az, hogy járványtani nézőpontból mi a helyzet azokban az országokban, ahol az emberek nem élnek nyomorban és társadalmilag nem kiszolgáltatottak.

Az utóbbi években számos nagyszabású járványtani vizsgálat kereste a választ erre a kérdésre. Az eredmény pedig rendkívül tanulságos. Az derült ki ugyanis, hogy nem az abszolút értelemben vett anyagi körülmények és nem az abszolút értelemben vett társas pozíció van hatással az egészségi állapotra (és a halálozás alakulására), hanem a *relatív* anyagi helyzet és a *relatív* társas pozíció. Meglepő módon nem feltétlenül azokban az államokban voltak rövidebb életűek vagy betegebbek az emberek, ahol alacsonyabb volt a nemzeti összjövedelem, és nem is feltétlenül az alacsonyabb társadalmi pozíciónak volt ilyen kedvezőtlen hatása. Sokkal inkább számított az, hogy az adott államon belül mekkorák a gazdasági/társadalmi különbségek. *Vagyis nem magában a rosszabb anyagi helyzet és nem is a hatalmi pozíció hiánya hat megbetegítően az emberekre, hanem annak megélése, hogy a környezetükben élőkhez képest sokkal szegényebbek és sokkal kisebb a társas befolyásuk.* Fogalmazhatnánk úgy is, hogy az a leginkább megbetegítő, ha az emberek nem látnak reményt arra, hogy a helyzetük az ideálisként feltüntetett irányba változzon, mert áthidalhatatlannak

látják a saját személyiségük és az ideálnak beállított személyiség, illetve a saját életük és az ideálisnak beállított élet közötti szakadékot.

Az újabb járványtani kutatások során még egy fontos jelenségre figyeltek fel. Kiderült, hogy az emberek közötti anyagi és társadalmi egyenlőtlenség mértéke mellett az *emberi kapcsolatok minősége* befolyásolja leginkább az egészségi állapotot. Ahol szorosabbak, közvetlenebbek, biztosabbak az emberi kapcsolatok, ott egészségesebbek az emberek. (Amit olyan nagyszerű egészség-segítő lehetőségnek találtak az epidemiológusok, hogy egyenesen „kapcsolati tőkének” – angolul *social capital*-nek – nevezték el.)

Az eredményekből ne azt olvassuk ki, hogy teljes „egyenlőségre” volna szükség, inkább arról van szó, hogy a *túlságosan nagy* gazdasági és társadalmi *különbségek* károsak a testi-lelki egészségre. Ez a gondolat megjelenik Kassernél is, amikor arról ír, hogy ha mindig másokhoz hasonlítgatjuk magunkat – főként, ha mindig olyanokhoz, akiknek sokkal többjük van, mint nekünk, vagy sokkal többre vitték, mint mi (márpedig a média örökké ilyen ideálokat állít elénk) –, akkor garantáltan boldogtalanok leszünk, reménytelen, eleve kudarcra ítélt versengésbe kezdünk, és abba garantáltan bele is betegszünk.

A humanisztikus pszichológus Carl Rogers már jó ötven éve kimutatta, milyen nagy hatással van közérzetünkre és életvezetésünkre, ha túl nagy a távolság ténylegesnek elfogadott énképünk és ideáljaink között. Gondoljunk csak végig (ahogy Kasser is végiggondoltatja velünk), milyen következményekkel járhat, ha túl nagy a szakadék! Az egyik esetben az ember nem is próbálkozik célja elérésével, nem tesz érte semmit, közérzete pedig egyre romlik, mondjuk depressziós lesz. A másik esetben próbálkozik ugyan valamivel, de valószínűleg nem a legmegfelelőbb megoldást fogja választani (például szerencsejáték a hirtelen meggazdagodás reményében; devianciák: bűnözés, társadalomellenes magatartás; önpusztítás: alkoholizmus, drog stb.). De az is megtörténhet, hogy átvéve az „ideális” életforma külsőségeit, utánozva a gazdagok vagy a hatalmi pozícióban lévők öltözködését, szokásait, modorát, azzal csapja be magát, hogy ő is elérte vagy elérheti azt, amit azok elértek.

Ha viszont nincsenek mesterségesen létrehozott és mesterségesen fenn tartott szakadékok, vagyis az ideálokat nem kívülről kapjuk, hanem magunk teremtjük valódi, belülről fakadó szükségleteink hangjára hallgatva, akkor érdemes küzdenünk. Az ilyen ideálok valószínűleg olyan teljesítményre ösztönöznek, mellyel mi magunk is fejlődünk, és magát a teljesítést fogjuk élvezni, nem pedig az érte kapható külső jutalmat vagy mások „legyőzését”. Ha a „verseny” önmagunk és a dolgok javításáért folyik, akkor a kapcsolataink sem torzulnak el. A jutalom pedig – mindannyiunk számára – az egészségesebb és elégedettebb élet. De honnan tudhatjuk, hogy jók az ideálok, jók a célok, amelyeket magunk elé tűztünk? Egysze-

rően onnan, hogy az ilyen értékek követése nem egészségellenes és nem életellenes.

Kasser könyve szelíden és mégis nagyon határozottan vezet el bennünket a felismeréshez, hogy az anyagelvű célok – ha önmagukért valók – kivehetik a kezünkől személyes sorsunk, sőt, közös emberi sorsunk felelős irányítását. A saját érdekünk, hogy mindezt a saját életünkre vonatkozóan mi is átgondoljuk.

Zárszóként néhány megjegyzés a szerzőről. Tim Kasser fiatal amerikai pszichológus, aki tudományos fokozatát (PhD) a Rochesteri Egyetemen (University of Rochester) szerezte 1994-ben. 1995 óta az amerikai Knox College tanára és kutatója. A Knox College olyan, 1837-ben alapított felsőfokú oktatási intézmény, amely ma is vállalja – és honlapján büszkén közzé is teszi – az alapítók három alapelvét: egyenlőség, tolerancia és önkifejezés. Kasser szakmai kapcsolatban áll a neves magyar származású amerikai pszichológiai professzorral, *Csikszentmihályi Mihállyal*, aki tudomást szerezve e könyv magyar kiadásáról, előszót írt hozzá. Csikszentmihályi egy jelentős tudományos szemléletváltásra utaló új pszichológiai irányzat, a „pozitív pszichológia” vezető egyénisége. A pozitív pszichológia képviselői nem a lelki „problémák” okaira összpontosítanak, hanem azokra a körülményekre, feltételekre, amelyek között „egészségesek” maradunk. Kasser könyvét már ez a szellemiség hatja át. (Ursus Libris, h. n., 2005)

V. KOMLÓSI ANNAMÁRIA

ALTERN-HÍREK

- ☞ 2005. május 10-én Helen *Alford* OP és Michael *Naughton* *A vállalatok társadalmi felelőssége* címmel tartottak előadást a Budapesti Corvinus Egyetemen. További előadók: *Baritz* Sarolta Laura OP és *Tóth* Gergely (KÖVET). Az esemény házigazdája az Altern-csoport volt. (Bővebben lásd a <http://kovasz.uni-corvinus.hu/alford> honlapon.)
- ☞ 2005. november 30-án az Altern-csoport meghívására Tim *Kasser* pszichológus (PhD, Knox College, Galesburg, Illinois) *A kapitalizmus ára – Az életminőséget aláásó anyagiasság* címmel tartott előadást a Budapesti Corvinus Egyetemen. Kasser témába vágó könyve 2005-ben jelent meg magyarul, a könyvismertetést lásd a *Kovász* e lapszámában.
- ☞ A Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület (KÖVET) kezdeményezésére az Altern-csoport is társszervezője volt annak a rendezvénynek, amely panelbeszélgetéssel vezette föl a *The Corporation* című film közös megtekintését 2005. december 6-án az Uránia Nemzeti Filmszínházban.
- ☞ A Magyar Katolikus Rádió *Szent István Akadémia* című közéleti műsorában két alkalommal *Dabóczy* Kálmán volt a vendég (2005. május 22. és november 6.). A növekedésről, fenntarthatóságról szóló beszélgetések hanganyaga elérhető a <http://www.katradio.hu> internetes oldalról kiindulva.
- ☞ 2005. november 5-én *Kocsis* Tamás a Budapesti Corvinus Egyetemen működő Széchenyi István Szakkollégium hallgatóinak Tatán tartott szemináriumokat az ökológiai gazdaságtan témájában.
- ☞ 2005. október 18-án a Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület 10+100 jubileumi konferenciáján a vállalatvezetők társadalmi felelőségéről vázolt fel *Dabóczy* Kálmán egy újszerű gondolkodási modellt. E megközelítés segíthet abban, hogy a vezető beosztásban dolgozók fölismertjék: a vállalati profitérdekek mellett mikor szorul háttérbe a család, a közösség és a társadalom, s hogy miként lehet a sokszor egymással szembeeszelő érdekek között helyes prioritási sorrendet felállítani.

- ☞ A Magyar Bioetikai Társaság 2005. szeptember 7-i közgyűlésén Dabóczi Kálmánt választmányi taggá választották. E társaság meghívására *Lehetséges a tisztességes üzlet?* című előadásában Dabóczi – többek között – az üzleti etika és a bioetika kapcsolatát elemezte.
- ☞ Az Összefogás Pécsért Egyesület szabadegyetemi előadássorozatának keretében – 2005. június 17-én – Dabóczi Kálmán *Egy alternatív gazdaságpolitika szükségessége és iránya* című előadásában arról beszélt, miként lehetne az egysíkú növekedésközpontú megközelítés helyett a társadalmi szempontokat és igényeket érzékenyebben megjelenítő gazdaságpolitikát kialakítani Magyarországon.
- ☞ 2005. április 15-én *Baranyi Árpád Tiszta vizet a pohárba! – Gazdaságkor szerepe a környezeti válság kialakulásában* címmel tartott előadást a nagymarosi Cédrus Művelődési és Sport Egyesületben.
- ☞ 2005. február 24-én Dabóczi Kálmán *Határtalan boldogság? – Az Európai Unió és a keresztény társadalmi tanítás* címmel tartott előadást Budapesten az Ady Endre Művelődési Házban az Iszter Kulturális Egyesület meghívásának eleget téve. Az előadás hanganyaga a világhálóról is letölthető: <http://www.plebania.net/kephangtar/?op=view&zid=206> (2005. december 6-i állapot szerint).
- ☞ A Magyar Katolikus Egyház Pécsi Egyházmegye pappjai számára tartott továbbképzés (rekollekció) keretében *A Krisztus-követés útélágazásai egy pénzközpontú világban* címmel tartott előadást Dabóczi Kálmán Pécsen, 2005. október 11-én. Előadásában bemutatta a különféle plébániatípusokat érő világi hatásokat, s a fogyasztói szemlélet leggyakoribb megjelenési formáira keresztény válaszokat adott.

Ha az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot,
az alábbi lehetőségek közül választhat:

levélcím: Budapesti Corvinus Egyetem,
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék,
Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

telefon: (06-1) 482-5280 vagy 482-5120

internet: <http://kovasz.uni-corvinus.hu>

KÖLTSÉGGKALKULÁCIÓ:

A szám nettó sokszorosítási és postaköltsége 580 forint volt.

Ezt az értéket meg kell szorozni 1,15-tel (15% egyetemi felújítási alap), illetve 1,01-gyel (1% kulturális járulék), majd az így kapott értéket meg kell szorozni 1,15-tel (15% általános forgalmi adó) a bruttó (fizetendő) érték meghatározásához. Egy példány előállítási költségét tehát $580 \cdot (1 + 0,15 + 0,01) \cdot 1,15 = 770$ forint befizetése fedezi.

Kiadja és szerkeszti az Altern-csoport
Budapesti Corvinus Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
Internet: <http://kovasz.uni-corvinus.hu>

ISSN 1418-5040

A szám olvasószervezője Koncz Virág volt.
Szerkesztés lezárva: 2005. december 9.

Készült: AULA Kiadó KFT
Digitális Gyorsnyomda
Budapest

Útmutató szerzők számára

A *Kovács* olyan, tudományos igénnyel készült elméleti vagy empirikus jellegű tanulmányokat közöl, amelyek középpontjában a gazdasági elmélet és/vagy gyakorlat kritikai megközelítése, illetve a társadalmi szféra és a természeti környezet közötti kapcsolat beható elemzése áll. Alapvető követelmény, hogy a tárgyalásmód túllépjen azon az elképzelésen, amely a materiális hasznok pusztá maximálását tekinti az ember egyik legjellemzőbb általános sajátosságának. Üdvözljük a szociológia, a pszichológia, a teológia, a filozófia, a politológia, a történelem, a jog és más hasonló tudományterületek gazdasággal érintkező vetületeinek bemutatását, amennyiben ez elősegíti a közgazdaságtan jelenlegi keretein kívül született társadalomtudományos eredmények átültetését a gazdasági elemzések világába. A fenti feltételeknek megfelelő szakkönyvek rövid kritikai ismertetését (maximum 3500 szóig) szintén vállaljuk, ha mindez hozzájárul a legfrissebb tudományos eredmények hazai megismertetéséhez a folyóirat érdeklődési körébe tartozó kutatási területeken.

A kéziratokat három példányban (A/4-es lap mindkét oldalára nyomtatva, másfeles sortávolsággal) kérjük eljuttatni az alábbi címre: *Kovács Szerkesztősége; Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem – Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, 1828 Budapest, Pf. 489.* A kézirat valamennyi oldalát meg kell számozni. Az első oldalnak tartalmaznia kell a tanulmány címét, a tartalomra vonatkozó kulcsszavakat (fejlődés, életminőség, kereseténység stb.), a szerző(k) nevét, végzettségét, foglalkozását, munkahelyét és elérhetőségét (postacím, telefon, fax, e-mail).

A kéziratban minden idegen szerzőtől származó gondolat, idézet, ábra, táblázat stb. forrását pontosan fel kell tüntetni, amelynek során a folyóiratban már megjelent tanulmányok hivatkozásait kell mérvadónak tekinteni. Ha a szerzőnek tudomása van arról, hogy valamely forrás a világhálón is elérhető, akkor az anyag pontos internetcímét is meg kell adnia. Ha a hivatkozás szóbeli közlésen alapul, akkor a Szerkesztőség külön kérésére az adatközlő írásos engedélyt is csatolni kell. Könyvismertetés esetén elegendő egyszer megadni a könyv bibliográfiai adatait, de a későbbiekben valamennyi könyvből kiemelt további gondolatra/ídézetre oldalszámmal kell utalni. A könyvismertetésben a lábjegyzetek használata kerülendő.

A Szerkesztőség részére – a közlésre történő elfogadás után – célszerű számítógépes mágneslemezen vagy drótpostán is eljuttatni a kéziratot, miután a szövegben a Szerkesztőbizottság által tett valamennyi észrevétel figyelembevétele megtörtént. A lemezen vagy a levélmellékletben fel kell tüntetni a szerző(k) nevét és a tanulmány címét, valamint a szövegszerkesztő program típusát és verziószámát. Ebben az esetben is mellékelni kell a kézirat egy kinyomtatott példányát, amely pontosan megegyezik az írás elektronikus változatával. A kézirat szerkesztése során a folyóirat stílusa a mérvadó. A korrekúra alapos ellenőrzése a szerző(k)nek is feladata.

Tekintettel a *Kovács* nem nyereségorientált jellegére, a Szerkesztőségnek a cikkek közléséért nem áll módjában szerzői honoráriumot fizetni. A szerző(k) tudomásul veszi(k), hogy a *Kovács*ban közölt tanulmányokról tetszőleges számú ingyenesen terjesztett másolat készíthető (a forrás és a szerző(k)/ megjelölésével), valamint hogy a cikkek mindenki számára díjtalanul hozzáférhetők az interneten.

